

אליס בארץ (ה)מראה: הרהורים על השתקפויות הגוף הנשי בשיח על שילוב נשים בתפקידי לחימה בישראל

מאת

יופי תירוש*

א. הקדמה. ב. הגוף בגל הראשון של הפמיניזם ובשיח הישראלי על נשים בצבא
בעשורים הראשונים לקיומה של מדינת ישראל. ג. גוף האישה בגל השני של
הפמיניזם ובעניין מילר. ד. הגוף הממוגדר בתאוריה הפמיניסטית הפוסט
סטרוקטורליסטית, והעשור שמאז עניין מילר. ה. סיכום.

“How does one reject the meaning ascribed to a body without rejecting
the body itself?”¹.

א. הקדמה

כשהתחלתי לחשוב על פסק הדין בעניין מילר² לקראת כתיבתה של רשימה זאת,
הכותרת “אליס בארץ המראה” התמקמה במוחי ולא הרפתה. משך אותי ככל
המשמעויות המתקבל בניקוד שונה של המילה האחרונה: הַמְרָאָה והַמְרָאָה – כותרת

* מרצה בבית הספר למשפטים, המסלול האקדמי של המכללה למינהל. תודה לעוזרי המחקר
ליאור פורקוש ויעל ביכלר על עזרתם המסורה והיסודית. כן תודה לארנה בן-נפתלי, שגית
מור וזהר כוכבי על הערותיהם הבונות. המאמר מוקדש לזיכרה של תלמידתי קרן טנדלר
ז”ל, שנפלה בעת כתיבתו של מאמר זה, בשירותה כמכונאית מסוקים במלחמת לבנון
השנייה.

1 Frances Olsen “Do (Only) Women Have Bodies?” *Thinking Through the Body of the*
Law (Pheng Cheah & others eds., 1996) 209, 213

2 בג”ץ 4541/94 מילר נ’ שר הביטחון, פ”ד מט(4) 94 (להלן: עניין מילר).

הולמת לרשימה העוסקת בטיעוניה של טייסת בשם אליס שרצתה להמריא בשמי צבא ההגנה לישראל.

לבסוף נכנעתי לגחמה זו של עולמי האסוציאטיבי וניגשתי לעלעל בספר עצמו, ספר ההמשך ל"אליס בארץ הפלאות"³. נפלאות הן דרכי הלשון⁴: לאליס של לואיס קרול יש, כך מסתבר, הרבה במשותף עם אליס מילר או לפחות עם דמותה הציבורית של זו האחרונה, כפי שהיא משתקפת מפסק הדין ומן הכיסוי התקשורתי שלו. כמו אליס מילר, אליס של לואיס קרול רוצה להשתלב במערך הכוחות הלוחמים בעולם השחמט שבארץ שמבעד למראה.

"נערך כאן משחק שחמט גדול ועצום – כל העולם משתתף בו – אם זה באמת העולם! כמה זה משעשע! הלוואי שהייתי אחת מהם! לא היה איכפת לי אפילו להיות רגלי, רק שירשו לי להצטרף – למרות שכמובן הכי הייתי רוצה להיות מלכה!"⁵.

לרצונה של אליס יש סיבה ברורה: אם הארץ שמבעד למראה היא כולה לוח שחמט אחד גדול, כי אז מה היא ומי היא ללא תפקיד במשחק? כמו נשים ישראליות שזיהו את מרכזיותן של הצבא כמקנה קול, הון אנושי, מוביליות חברתית ודרכי השתתפות אזרחית בחברה הישראלית, כך אליס של לואיס קרול מבינה שבשביל להיות קיימת, בעלת זהות ונוכחות בארץ המראה, עליה לקבל תפקיד צבאי ראוי לשמו⁶.

3 התרגום שממנו יצוטטו קטעים מן הספר ברשימה זו הוא לואיס קרול מבעד למראה – ומה אליס מצאה שם (רנה ליטוין מתרגמת, 1999) (להלן: מבעד למראה). כותרת המאמר היא שילוב של שם הספר במהדורה הנ"ל עם שמו במהדורה מוקדמת יותר בעברית: לואיס קרול עליסה בארץ המראה – ומה שמצאה שם (אוריאל אופק מתרגם, 1989).

4 כפי שלואיס קרול היה בוודאי מסכים בתור מי שאהב לעסוק במשחק במשמעותם הליטרלית של ביטויים.

5 קרול, מבעד למראה, לעיל הערה 3, בעמ' 48.

6 על היתרונות של שירות בתפקיד יוקרתי בצבא בהשתלבות בעמדות מפתח בחברה הישראלית ראו דניאל פרידמן "שירות נשים במקצועות לחימה ושוויון בחלוקת הנטל – בעקבות בג"ץ 4541/94 אליס מילר נ' שר הביטחון" המשפט ד (תשנ"ט) 27, 31-32. על מרכזיותו של הצבא בישראל ראו ברוך קימרלינג "מיליטריזם בחברה הישראלית" תיאוריה וביקורת 4 (1993) 123. על הקשר בין צבא לישראליות ועל פעולתו המאולצת של הצבא בשילוב נשים ראו עדנה לומסקי-פדר, איל בן-ארי "מעם במדים" ל'מדים שונים לעם' – ניהול שונות תרבותית וחברתית בצה"ל" בשם הביטחון – סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה (מאג'ד אלחאג', אורי בן-אליעזר עורכים, תשס"ג) 255. על השפעת האיום הביטחוני הנמשך על מעמדן האזרחי של נשים ראו חנה הרצוג "המשפחה הלוחמת – השפעת הקונפליקט הערבי-הישראלי על מעמד הנשים בישראל" בשם הביטחון – סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה (מאג'ד אלחאג', אורי

התנהלותה של אליס בארץ המראה היא מתסכלת למדי. אף שהיא מתקדמת על לוח השחמט ובסופו של דבר עולה בסולם הדרגות, חוקיו של המשחק אף פעם לא מתבהרים לה עד תומם. היא סופגת עלבונות, שיפוטיות נחרצים, נזיפות והצקות. בסוף הסיפור היא מבינה שאין לה מקום בארץ המראה: שגם אם היא הגיעה לכאורה לדרגת מלכה, הרי שהיא לא ממש תוכל למלא תפקיד זה כהלכה, והיא תמיד תהיה זרה, חסרת שליטה ומיותרת בתוך המשחק. אין לה מקום בין המלכה האדומה למלכה הלבנה. בעיפות ובכעס היא מקטינה את המשחק למידותיו האמיתיות ומתפכחת מן הפנטזיה. האם גורלה של אליס של קרול צריך לשמש עבורנו אלגוריה לגורלן של נשים בתפקידי לחימה בישראל? המתודולוגיה שבה בחרתי לבדוק שאלה זו היא באמצעות בחינת השתקפויותיו של הגוף הנשי בשיח הציבורי על נשים בצבא. התמקדתי במופעי של הגוף הנשי בטקסטים (משפטיים, קוואזי-משפטיים ופופולריים) העוסקים בחיילות⁷ מטרתה לברר אם מאז עתירתה של אליס מילר וכניסתן של נשים לתפקידי לחימה תופס הגוף הנשי בצבא מקום אחר מזה שתפס לפני פסק הדין בעניין מילר. ניתן להבין את עתירתה של מילר כהזמנה של העותרת את השופטים, את צה"ל ואת החברה הישראלית לדמיין מחדש את הגוף הנשי, היינו לדמיין גוף נשי החורג מהשתקפויותיו המסורתיות כגוף יפה ומקושט, בעל מיניות שיש להצניעה, אימהי, רגיש, מטפל, עדין⁸, שהוא גוף חזק ותכליתי, מהיר תגובה ואסרטיבי, נחוש וממוקד במטרה.

בן-אליעזר עורכים, תשס"ג) 401. על הקשר בין מיליטריזם לחלוקת תפקידים מגדרית בחברה הישראלית ראו Galia Golan "Militarization and Gender: The Israeli Experience" 20 *Women Stud. Int'l Forum* (1997) 581 לבל "גנרלים בבתי הספר: על הקשר המתעצם בין צבא וחינוך" פוליטיקה 11/12 (תשס"ג/תשס"ד) 27. על מרכזיותו של הצבא בעיצוב הסדרים משפטיים הנוגעים לנשים ראו יופי תירוש "ייצוג הולם לבני שני המינים בשירות המדינה – תיקון מס' 7 לחוק שירות המדינה (מינויים), תשי"ט-1959 – פרשנותו וקווי יסוד ליישומו" משפטים ל (תשנ"ט) 183, 243-245; יופי תירוש "סיפור של אונס, לא יותר" – על הפוליטיקה של ייצוג טקסטואלי בע"פ 3031/98 מדינת ישראל נ' דן שבתאי" משפטים לא (תשס"א) 579, 606-600.

7 בדבריי על חיילות כוונתי הן לאלה המשרתות בתפקידי לחימה הן לאלה המשרתות בתפקידים המתבצעים באופן מסורתי על ידי נשים. האם האחרונות יוצאות נשכרות מנוכחותן של הראשונות בצבא? האם הימצאותן של גוף נשי בתפקידים קרביים משחררת במשהו את החיילת הלא קרבית מן הנטל לגלם נשיות מסורתית?

8 בנייתו של הגוף הנשי באמצעות התאוריה הפוקיאנית בוחנת ברטקי (Bartky) שלושה סוגים של פרקטיקות המייצרות גוף המזוהה כגוף נשי בהופעתו ובמחוויותיו: פרקטיקות שמטרתן "להפיק" גוף בגודל מסוים ובקונפיגורציה מסוימת, פרקטיקות המבליטות רפרטואר מסוים של מחוות, תכונות ותנועות, ופרקטיקות של הצגת גוף זה כמשטח מקושט. טיפולוגיה זו היא שימושית בשקילת הרבדים השונים שבהם

האם משהו מתכונותיו של הגוף המדומיין הזה התגלם לכדי מציאות בעשור מאז עניין מילר⁹?

לכאורה ניתן להשיב על שאלה זו בחיוב. קשה להשיג נתונים מפורטים ומדויקים על תפקידיהן ושיבוצן של נשים בצה"ל, אולם ברור כי בעשור האחרון נשים משרתות בתפקידים שלא היו פתוחים לפנייהן לפני עניין מילר¹⁰. אך בחינת מצבן של הנשים

עובדת פעולת הכינון של הגוף הנשי (Sandra L. Bartky "Foucault, Femininity, and the Modernization of Patriarchal Power" *The Politics of Women's Bodies – Sexuality, Appearance, and Behavior* (Rose Weitz ed., 1998) 25, 27.

9 שאלה מקדמית לדיון זה היא מדוע בכלל ירצו נשים להשתלב בצבא בתפקידי לחימה. מנקודת מבט פמיניסטית זוהי שאלה סבוכה, והגישות בעניין זה הן רבות ומנוגדות (ראו סקירתו התמציתית של יובל לבנת "איזה מין פמיניזם? – הרהורים בעקבות פרשת גלילי" מחקרי משפט טז (תשס"א) 471, 480-481). כשלעצמי אני סבורה כי ישראל הצא נשכרת מחיזוק החברה האזרחית וערעור מרכזיותו של הצבא, כך שלו היו הדברים תלויים בי, לא הייתי ממקמת מאבק כמאבקה של אליס מילר בראש סדר העדיפויות של הפעולה לשוויון נשים בישראל. בכך אני מזדהה עם דבריו של פרופ' אביעזר רביצקי בדיון שהתקיים במכון הישראלי לדמוקרטיה בנושא נשים בצה"ל: "האם יש להציב את דמות הגבר הלוחם כדמות הראויה לחיקוי? פסק-הדין לגבי אליס מילר היה מוצדק, אלא שאינני מבין מדוע היא בוחרת לה את המופת הזה" "דברי יום עיון" נשים בצה"ל (צה"ל והמכון הישראלי לדמוקרטיה, 2001) 95 (להלן: דברי יום עיון – נשים בצה"ל). עו"ד חסן ג'בארין מבקר נמרצות את התגייסותה של שדולת הנשים לייצג את אליס מילר בנימוק של היעדר סולידריות נשית: הצבא הוא מערכת אלימה המשמשת לדיכוי נשים אחרות, ונשים בתפקידי לחימה יתרמו לדיכוי זה (ראו חסן ג'בארין "לקראת גישות ביקורתיות של המיעוט הפלסטיני: אזהרות, לאומיות ופמיניזם במשפט הישראלי" פלילים ט (2000) 53-70). אני מבינה את הביקורת הזאת, אבל אינני מסכימה איתה. דומני שגישה זו היא טהרנית מדי ואינה עומדת במבחנה של מציאות מורכבת. לפי גישת ג'בארין, ניתן לומר שגם ארגון "עדאללה", שהוא ממוביליו, צריך להימנע מפנייה לערכאות המשפט הישראליות, כיוון שניתן לראות ערכאות אלה כחלק ממנגנון הלגיטימיזציה של הפלייתם של הפלסטינים אזרחי ישראל ושל דיכוי הפלסטינים בשטחים. כפי שארגון "עדאללה" פונה לערכאות מתוך מטרה לבסס במשפט הישראלי דוקטרינות חוקתיות של שוויון זכויות למיעוט הפלסטיני בישראל ובמקביל מבקר את האתנוצנטריזם של המשפט הישראלי, כך מאבק פמיניסטי יכול לפעול במקביל, הן לשוויון נשים בצבא הן כנגד מרכזיותו של הצבא בחברה הישראלית, ועדיין להיות קוהרנטי.

10 נכון לשנת 2005, נשים לוחמות מהוות 2.5% מכלל החיילים בצבא הסדיר, ו-2.34% מכלל הלוחמים; ראו אורנה ששון-לוי זהויות במדים – גבריות ונשיות בצבא הישראלי (2006). אינדיקציות על מצבן של נשים בצה"ל ניתן ללמוד גם מנתונים על התפלגות הדרגות של נשים. לנתונים נכונים לסוף שנות התשעים ראו ברוך נבו, יעל שור "נשים בצה"ל" נשים בצה"ל (צה"ל והמכון הישראלי לדמוקרטיה, 2001) 12 וכן דברי יום עיון – נשים בצה"ל, לעיל הערה 9, בעמ' 42-49. כן ראו הערתם של זיידמן ונון ולפיה שילוב הנשים מאז עניין מילר הוא "פחות ממשביע רצון"; Guy I. Seidman, Eyal A. Nun "Women, the Military

בצבא לא יכולה להסתיים בבחינה פורמלית של מצבת כוח האדם וההגדרות הרשמיות של התפקידים הפתוחים לנשים. משיחות שקיימתי עם חוקרים המצויים בתחום עולה הצורך לפרש את הנתונים הפורמליים על שיבוץ של נשים בצה"ל בזהירות. כך למשל תותחנית יכולה להופיע במצבת כוח האדם באופן זהה לתותחן, אבל בפועל הצבא יציב אותה רק בעורף בשל מינה כך שתפקידה יהיה זהה להלכה, אך שונה למעשה. לפיכך אני מציעה לבחון, מעבר להגדרות התפקידים הפורמליות, את רפרטואר הביצועים והמופעים של גופן של נשים בצבא: כיצד הוא משתקף, כיצד הוא מובן, כיצד הוא נחשב. המסגרת התאורטית שבה אשתמש לבירור השאלה תהיה יחסן של תאוריות פמיניסטיות כלפי הגוף בכלל, וכלפי הגוף הנשי בפרט. כפי שנראה, רפרטואר העמדות הפמיניסטיות כלפי הגוף הוא מגוון, אולם באופן כללי ניתן לאפיין את יחסן של תאוריות פמיניסטיות לגוף כיחס אמביוולנטי: מצד אחד, ניתן לזהות משיכה לעיסוק בגוף מתוך הכרה במרכזיותו ובחיוניותו להבנת מצבן של נשים, ומצד אחר, ניתן לזהות חשדנות בעיסוק בגוף בשל ההכרה בפוטנציאל הדכאני של עיסוק כזה עבור נשים. הניתוח שלהלן מעלה כי באשר לעיסוק בגוף הנשי בהקשר של שוויון בין המינים המשפט הישראלי מגלה אמביוולנטיות דומה לזו של הפמיניזם. לכאורה החשש לעסוק בגוף הוא מובן ואף מוצדק: אם ההבדלים הפיזיים בין גברים לנשים הם חומר הנפץ הרגיש ביותר, המשמש קרדום לחפור בו לאלה הטוענים כי נשים הן נחותות ביכולתיהן ובכישוריהן הרלוונטיים, כי אז מוטב לגשת לנושא שוויון הנשים בצבא באופן שנמנע מלעסוק בגוף האישה באופן ישיר. החקיקה והפסיקה שאסקור מלמדות על הסתייגותו העקבית של המשפט הישראלי מעיסוק בגוף הנשי כרלוונטי לשאלת שוויון הנשים בצבא, אולם בד בבד סקירתי מלמדת על כישלוננו של משפט השוויון להימנע מעיסוק בגוף הנשי. במילים אחרות: בניגוד לכוונתם של מחוקקים ופוסקים להימנע מעיסוק ישיר בגוף האישה כאשר הם עוסקים בשוויון בין המינים, משפט השוויון רווי הנחות באשר לתכונותיו, לתפקידיו וליכולותיו של גוף האישה. הנחות אלה נותרות בלתי מוצהרות, ולכן הן אינן נדונות או זוכות לבירור ענייני. בכך מנציח המשפט תפיסות מסורתיות של הגוף הנשי. בכל הטקסטים המשפטיים שאסקור, הנחות ותפיסות מובלעות בדבר הגוף הנשי מרחפות בחללו של הטקסט ומשפיעות על ההסדרים המשפטיים שהוא יוצר. בדברים שלהלן אדגים כי אף שהניתוח המשפטי איננו עוסק בגוף הנשי באופן ישיר ומפורש, חשיבתם של מחוקקים ושופטים על שירות נשים בצבא מעוצבת על ידי תפיסתם את ההבדלים הפיזיים בין המינים.

המסקנה העולה מבדיקת התמודדותו של המשפט הישראלי עם סוגיית שירות הנשים בצבא היא שעל העוסקים בדיני איסור ההפליה להתגבר על הימנעותם מלעסוק בגוף, כיוון שהימנעות זו איננה משרתת עוד את החשיבה על שוויון בין המינים. למרות הזדהותי האינטואיטיבית עם ההסתייגות מלעסוק ב"חומר האפל" של הגוף בכלל ושל הגוף הנשי בפרט, ועל אף חששותי כי עיסוק בגוף עשוי לחזק תפיסות מהותניות לגבי נשים וגברים, אני סבורה כי יש צורך – ודרך – להכניס את הגוף לתוך מכלול העיסוק בנשים בצבא. ללא עיסוק ישיר ומעמיק ביכולותיו, במופעיו ובתפקידיו של גוף האישה ייוותר הגוף קטגוריה לא בדוקה, וההנחות לגבי יונצחו ללא דיון מושכל. ההימנעות מעיסוק בגוף חותרת תחת האפשרות להשיג שוויון מהותי בין המינים, הן בצבא הן בחברה בכלל.

אך תחילה מילים אחדות על בחירתי בגוף כקטגוריה המארגנת את הניתוח: מה משמעותה של ההתמקדות בגופן של נשים בצבא (ולא למשל ביכולותיהן המנטליות, במצבן הרגשי, בסטוס שלהן, במקצועותיהן הצבאיים או בתפקידיהן החברתיים)? הפנייה שלי דווקא לגוף היא חלק ממהלך מחקרי רחב יותר שמטרתו לבחון את הדרכים שבהן הגוף מודר מן השיח המשפטי ולהתוות דרכים להכנסתו לשיח מחדש¹¹. אין זה המקום לספק תיאור מפורט של מהלך זה, אך אדון בו בקצרה.

המתודולוגיה של חיפוש אחר גוף, עצם הצגת השאלה של מצב הנשים בצבא דרך הגוף, אינה בחירה טריוויאלית. ההכרה שלי בחשיבותו של הגוף כאתר שדרכו צריך לקרוא יחסי כוח ואפשרויות פוליטיות היא עמדה מחקרית המושפעת מן התאוריה שאסקור לאורך רשימה זו. אני מודעת לסכנות ולאתגרים שבקריאה להעמיד את הגוף הנשי במרכז מחדש, לאחר שדחיקתו לשוליים שימשה – לפחות במידת מה – אמצעי להשגת שוויון לנשים, אולם התזה שלי בחיפוש אחר ייצוגי הגוף הנשי בשיח על נשים בצבא היא שללא הכנסה מחדש של הגוף הנשי לדיון לא תוכלנה נשים לתפוס מקום משמעותי במוסד זה. אסביר.

בזירה הפילוסופית המערבית מאז אפלטון ובאמצעות השפעתו המכרעת של דקארט, קיבל הגוף מעמד של אובייקט חמקני, משתנה, זמני, בוגדני ומתעתע; בית כלא לכישורים המנטליים ומכשול לציוויים המוסריים¹². בדומה, בשדה המשפט המודרני ניתן למצוא ביטוי לצורך העז לדחות את הגוף מן הדין והחשבון על המצב האנושי. כמו

11 ראו גם יופי תירוש "בעקבות 'האהבה והפרט' למרתה נוסבאום: על עניין נוף נ' משרד הביטחון ומאפייניהם החד-פעמיים של נמעני המשפט" משפטים על אהבה (ארנה בן-נפתלי, חנה נוה עורכות, תשס"ה) 433, מאמר שבו אני בוחנת היבט אחר של שאלת הגוף במשפט.

12 ראו Susan Bordo (ed.) *Feminist Interpretations of Rene Descartes* (1999).

בפילוסופיה כך גם במשפט נתפסה דחייה זו כחיונית על מנת לזהות את מותר האדם ולייחס לו אחריות, זכויות וחובות הנגזרות מיכולותיו התבוניות. הטיפול בגוף וההיענות לצרכיו הובנו כנטל הכרחי המאפשר חיי תבונה, חירות ואחריות מוסרית. כך למשל מגילות הזכויות של שיטות משפט מודרניות התמקדו בהגנה על חירויות מנטליות, כמו חירות הביטוי, המצפון, המחשבה והאמונה. בעשורים האחרונים נשמעת ביקורת גוברת והולכת על התרכזותן של תורות המשפט המודרניות בחירויות שליליות. ביקורת זו מלווה בקריאה להכיר בזכויות כלכליות וחברתיות כזכויות יסוד. ניתן להבין את עלייתן של הזכויות החברתיות כמהלך המבקש לתקן את זניחתן של שיח הזכויות הקלאסי, את ההיבטים הגשמיים והחומריים של הקיום האנושי – המזון, הטיפול הרפואי, המדור. כלומר, כביקורת כנגד זניחת הגוף.

דמות האדם העולה מן ההסדרים המשפטיים – אדם שעיקר הווייתו איננה גשמית וגופנית – היא דמות מופשטת, אולם זוהי ישות מופשטת רק להלכה: למעשה האדם מושא עניינו של המשפט הוא בעל תכונות גוף ספציפיות – תכונות של גוף גברי¹³. הגבר הוא החולש על תחום פיתוח המוסר, התרבות, החשיבה הרציונלית והחיים הפוליטיים. כפי שאראה בהמשך, ההוויה הנשית מובנת ומוסדרת במשפט כגופנית בעיקרה: שינויים פיזיים המתרחשים במחזוריות חודשית, לידה בעצב, כוח פיתוי מיני מסוכן וחיבור מסתורי ומאיים לכוחות הטבע¹⁴. הוויה גופנית זו תובעת ריסון ותיחום – האישה נתפסת כמי שמטבעה איננה שייכת לתחומי המדינאות¹⁵ והמסחר, האתיקה והפילוסופיה.

13 במילותיה הציוריות של סוזן בורדרו: "Feminism... initiated the cultural work of exposing and articulating the gendered nature of history, culture, and society... The category of the 'human' – a standard against which all difference translates to lack, insufficiency – was brought down to earth, given a pair of pants, and reminded that it was not the only player in town" (Susan Bordo "Feminism, Postmodernism, and Gender Skepticism" *Unbearable Weight – Feminism, Western Culture, and the Body* (1993) 215, 219).

14 דמותה הארכיטיפית והדמונית של לילית מגלמת הרבה מתכונות אלה; ראו Orit Kamir *Every Breath You Take – Stalking Narratives and the Law* (2001), 19-50.

15 אנו זוכרים את טיעונו השוויוני של אפלטון בעניין מעמד הנשים במדינה האידיאלית כמי שיכולות להיות שומרות בדיוק כמו הגברים (ראו אפלטון "פוליטיאה" כתבי אפלטון (יוסף ג' ליבס מתרגם, 1979) כרך ב, 342-328), אולם כפי שמראה אליזבת ספלמן, ההפרדה בין גוף לנפש ודחיית הגופני הן הבסיס המאפשר את כל המבנה הפוליטי במדינה האפלטונית; ראו Elizabeth V. Spelman "Women as Body: Ancient and Contemporary Views" *Feminist Theory and the Body – A Reader* (Janet Price, Margrit Shildrick eds., 1999) 32.

אני מבקשת אפוא לבחון את מקומן של נשים בצבא דרך ייצוגים של גוף נשי בשיח על חיילות. מחקר זה איננו מחקר כמותי, וסקירת הטקסטים שהוא מבצע איננה מתיימרת לכסות את שלל הייצוגים התרבותיים של נשים בהקשר הצה"לי. אני סוקרת טקסטים משפטיים ופופולריים (דברי חקיקה, פסקי דין, דוחות מבקר המדינה ודיווחים עיתונאיים) כארטיפקטים תרבותיים אופייניים על מנת להעלות שאלות באשר לשני שדות הניתוח שלי. ניתוח המקרה של השתקפות הגוף הנשי בטקסטים על נשים בצה"ל מאפשר לבחון את האפשרות לעסוק בגוף הנשי באופן קונסטרוקטיבי ולפתח תאוריה של עיסוק כזה. ומן הכיוון ההפוך של הניתוח, תאוריות פמיניסטיות על אודות הגוף מספקות כלים להבנת מצבן של נשים ישראליות בצבא.

חילקתי את סקירתי לשלושה שלבים: הגוף הנשי בצבא לפני הפסיקה בעניין מילר, הגוף הנשי בעניין מילר והגוף הנשי בעשור שמאז עניין מילר. על מנת להמשיג ולסווג את היחס לגוף בשלבים השונים אני מזהה ומתארת שלוש גישות בתאוריה הפמיניסטית בנוגע לגוף: הגישה לגוף בגל הראשון של הפמיניזם, מעמדו של הגוף בגל השני ולבסוף הגוף כפי שהוא מובן במפגש בין פמיניזם לפוסט סטרוקטורליזם. תאוריות פמיניסטיות מגוונות אלה מספקות ארגז כלים עשיר לניתוח השתקפויותיו של הגוף הנשי בשיח על שירות נשים בתפקידי לחימה. בסוף הרשימה אמנה את מסקנותיי בדבר דרכי עיסוק וייצוג רצויים של הגוף הנשי בצבא.

ב. הגוף בגל הראשון של הפמיניזם ובשיח הישראלי על נשים בצבא בעשורים הראשונים לקיומה של מדינת ישראל

כבר מראשיתו מתאפיין השיח הפמיניסטי באמביוולנטיות באשר לגוף. המחשבה המערבית (על שורשיה היהודו-נוצריים) קושרת נשיות עם גופניות (מיניות, אימהות, יופי חיצוני) וגבריות עם היכולת לשלוט בגוף ולא להיכנע לצרכיו. מ"בעצב תלדי בנים" התנ"כי ועד טענתו של פרויד כי "אנטומיה היא גורל"¹⁶, האישה נחשבת כמי שהווייתה היא בעיקר גופנית ולא תבונית. בהתאם, דיונים בשוויון זכויות לנשים נטו (ועדיין נוטים) לסוב סביב ההבדלים הפיזיולוגיים בין שני המינים: האישה היא המין היפה והמין החלש; היא היולדת; היא הפסיבית ביחסי מין. גופה הוא האתר המרכזי של קיומה. ערכה נמדד דרך הפונקציות הגופניות שלה: יופייה, מיניותה ופוריותה. הגבר הוא המוביל, המתווה את הדרך, היוזם, המגן בכוחו הפיזי ובכוח שכלו וכושר חשיבתו הרציונלית. הוא בעל היכולת לנתק את עצמו מן הגוף. לא האישה תמלא תפקיד מרכזי

.Sigmund Freud *Sexuality and the Psychology of Love* (1963), 181 16

בפיתוח התרבות והמדע, האמנות והפילוסופיה. תפקידה הוא הולדת צאצאים וגידולם, התגדרות בדל"ת אמות ביתה בשל יופייה ומיניותה המסוכנים, מחד גיסא, ובשל עדינותה ואי-התאמתה לחיים הציבוריים התחרותיים והקשים, מאידך גיסא¹⁷.

על רקע זה קל להבין מדוע התגובה הראשונית של הכתיבה במה שמקובל לזהות כגל הראשון של הפמיניזם¹⁸ הייתה יציאה נגד זיהוי נשיות עם גופניות, ומכאן הסירוב להתרכז בגופניותן של נשים. להוגות ולהוגים בדור הראשון של הפמיניזם – שצמח באווירה ציבורית שאפשרה את פרוץ המהפכה הצרפתית ובתוך ניצני מחשבת הנאורות – היה אפוא דחף לדחות את הגוף כאתר משמעותי ולהדגיש את השכל והתבונה. אכן,

17 ראו למשל סימון דה בובואר המין השני – העובדות והמיתוסים (שרון פרמינגר מתרגמת, כרך א, תשס"א). כן ראו Rose Weitz "A History of Women's Bodies – Sexuality, Appearance, and Behavior" (Rose Weitz ed., 1998) 3 Spelman, *supra* note 15, at p. 32;

18 אף שרעיונות פמיניסטיים נכתבו והושמעו הרבה לפני המאה התשע עשרה, מקובל להתייחס לגל הראשון של הפמיניזם כאל התנועה לשוויון זכויות לנשים שפעלה ממחצית המאה התשע עשרה ועד ראשית המאה העשרים בארצות-הברית ובאירופה. עיקר עניינה של התנועה הפמיניסטית בגל הראשון היה במאבק לזכויות אזרחיות לנשים (ובראשן זכות הבחירה), הזכות לרכוש, הזכות לשכר, הזכות למשמורת על ילדים, פתיחת אפשרויות השכלה ועבודה לנשים. תנועת הנשים בגל הראשון צמחה מתוך פעילותן של נשים בתנועה למיגור העבדות (the anti-abolitionist movement) ומהתגבשות ההכרה שלהן, דרך הפעילות למען זכויות השחורים, שגם לנשים חסרה נגישות לזכויות אזרח. באופן דומה צמח הגל השני של הפמיניזם מתוך התנועה לזכויות האזרח בארצות-הברית בשנות החמישים של המאה העשרים. מתוך פעילותן בתנועה זו נשים גיבשו הכרה בכך שעליהן לתת את הדעת לא רק על הפליה גזעית אלא גם על הפליה מינית. נשות הגל השני פעלו מתוך הבנה שהאסטרטגיות הישנות לשוויון זכויות אזרחי פורמלי לא יספיקו על מנת להתמודד עם האתגרים והן גיבשו זירות חדשות לפעולה, ובראשן הפיכת סוגיות שנחשבו פרטיות ואישיות, כגון מין ומיניות, משפחה ו"טיפוח יופי", לשאלות בעלות חשיבות פוליטית עבור נשים. לדיון בתיקוף (periodization) של הגלים הפמיניסטיים ראו E. Kinser "Negotiating Spaces For/Through Third Wave Feminism" 16 *NWSA J.* (2004) 124, 127-131.

בשנים האחרונות מסתמן שימוש במונח "הגל השלישי" של פמיניזם. בשלב זה אינני בטוחה שהטעמים העומדים בבסיסו של תיקוף זה הם משכנעים, אך נושא זה חורג מן הדיון הנוכחי. למאמרים הבוחנים את טיבה ואת נחיצותה של ההבחנה בין הגל השני לגל השלישי ראו למשל Allison L. Howry, Julia T. Wood "Something Old, Something New, Something Borrowed: Themes in the Voices of a New Generation of Feminists" 66 *The S. Comm. J.* (2001) 323; Lisa M. Hogeland "Against Generational Thinking, or, Some Things that 'Third Wave' Feminism Isn't" 24 *Women's Stud. in Comm.* (2001) 107; Deborah L. Siegel "The Legacy of the Personal: Generating Theory in Feminism's Third Wave" 12 *Hypatia* (1997) 46

לגוף האישה יש פונקציות ביולוגיות שונות מלגוף הגבר, אולם "מהצוואר ומעלה" לנשים יש אותן יכולות שכליות כמו לגברים.

כך למשל בחיבור מן המאה השמונה עשרה, שהיה בעל תפקיד מכוון במה שנחשב הגל הראשון של הפמיניזם, קוצפת מרי וולסטונקרפט (Wollstonecraft) על החינוך של נשים להתקשט ולייפות את סביבתן, ועל הזנחת פיתוח יכולותיהן השכליות¹⁹. היא מכירה בכך שקיימים הבדלים פיזיים בין שני המינים, אולם היא עומדת על כך שאין בהבדלים אלה כדי להצדיק תפיסה מצומצמת של נשיות המתרכזת בעידון חיצוני:

"In the government of the physical world it is observable that the female in point of strength is, in general, inferior to the male. This is the law of nature; and it does not appear to be suspended or abrogated in favour of woman. A degree of physical superiority cannot, therefore, be denied – and it is a noble prerogative! But not content with this natural pre-eminence, men endeavour to sink us still lower, merely to render us alluring objects for a moment [...] My own sex, I hope, will excuse me, if I treat them like rational creatures, instead of flattering their *fascinating* graces"²⁰.

וולסטונקרפט כמהה לתפיסה של בן האנוש כחף ממין או ממגדר; לתפיסה שלפיה הן נשים הן גברים ייחשבו יצורי אנוש, ולפיכך שווים באופן בסיסי זה לזה על אף ההבדלים הפיזיים ביניהם²¹.

אולם אליה וקוץ בה: ככל שהיא כן חושבת על גוף ועל חייהן הגופניים של נשים, המודל של וולסטונקרפט הוא הגוף הגברי. על נשים לחדול מלהקריב את גופן ואת מעייניהן לתפיסות נלוזות של יופי ומלהתרכז בנישואין כהישג החשוב ביותר. במקום לרדת לדרגת בעלי חיים על הנשים לחזק את גופן ואת מוחן בדיוק כפי שעושים גברים²². התרכזות בהתקשטות ובעדינות לא תוביל את הנשים רחוק:

Mary Wollstonecraft "A Vindication of the Rights of Woman" *A Vindication of the Rights of Woman* (Carol H. Poston ed., 2nd ed, 1988 (1792)) 1

Ibid, at pp. 8-9; העונשים על המסרים הרדיקליים לא איחרו לבוא: קריקטורה מן התקופה מתארת אותה כמכוערת וחמורת סבר; ראו 222. *ibid*, at p. 222. יופייה ונשיותה נשללו בשיח הציבורי בתקופתה בשל מעורבותה הפוליטית וטענותיה מעוררות המחלוקת; ראו Don Herzog "Wollstonecraft's Hair" *Poisoning the Minds of the Lower Orders* (2000) 414.

Wollstonecraft, *supra* note 19, at pp. 9-10 21

Ibid, at p. 10 22

אליס בארץ (ה)מראה: הרהורים על השתקפויות הגוף הנשי בשיח על שילוב נשים בתפקידי לחימה בישראל

"In fact, if we revert to history, we shall find that the women who have distinguished themselves have neither been the most beautiful nor the most gentle of their sex"²³.

חוקרת הספרות מרי פובי (Poovey) מעירה שהטקסט של וולסטונקרפט מבטא כמיהה להעלים את גופה הנשי של הדוברת. לטענת פובי, וולסטונקרפט כותבת לא בקול נשי אלא בקול חסר גוף. וולסטונקרפט אפילו מדברת אל קוראיה פעם אחת בספרה "כדבֵּר גבר אל גבר", אבל אפילו אז, מבחינה פובי, היא שואפת לא לקול גברי אלא לקול שהוא לחלוטין חף מספציפיות מינית. הסופר האידיאלי הוא חסר מין, ולכן הוא חופשי ממגבלות הגוף ודרישותיו²⁴.

וולסטונקרפט מדמינת אפוא גוף נשי שאינו משקף את תפקידו המסורתיים (התקשטות, רוך, אימהות), אך אינה מסוגלת לשוות לו מוחשיות; היא איננה מעמידה בפנינו גופניות חלופית. הדחף שלה לשלול את הקיום הגופני של נשים מיתרגם לתנועת מטוטלת בין כמיהה לקיום חסר גוף וא־מיני לנשים וגברים כאחד לבין כמיהה לגוף נשי שהוא זהה לגוף הגברי.

הגוף הנשי המשתקף בשיח שליווה את החקיקה הישראלית המסדירה שירותן של נשים בצבא בעשורים הראשונים למדינת ישראל הוא בדיוק הגוף שממנו ניסתה וולסטונקרפט לחלץ את בנות מינה. הדיון על גיל שירותן ואורך שירותן הראוי של נשים נסב על שאלות של רבייה (מה חשוב יותר: הפונקציה האימהית או הפונקציה החיילית שלהן) ומיניות (האם שירות צבאי לא יפגע בטהרת המשפחה).

במחקרה על דפוסי האזרחות של נשים בישראל מצאה ניצה ברקוביץ' כי תפקידו המרכזי של האזרח (היהודי) הישראלי האידיאלי לפי המודל הרפובליקני של אזרחות

23 *Ibid*, at p. 29, אולם וולסטונקרפט איננה מוקסמת מכוח פיזי כשלעצמו. באופן שנראה אירוני למדי בהקשר דיונונו הנוכחי – שירות נשים בצבא – היא מביאה את המקרה של חיילים כדוגמה לכך שפיתוח כוח פיזי בלי פיתוח התבונה ישאיר גם גברים במצב נחות, כיצורים חסרי תועלת ומעוררי גיחוך. כמו נשים, חיילים נשלחים לתפקידים עם כישורים המצמצמים להקפדה על גינונים דקדקניים, אבל ללא חינוך עשיר בעקרונות וידע. המקרה של חיילים הוא ראיה לכך שלא ההבדל בין המינים הוא המכריע, אלא החינוך שמקבל האדם בלא קשר לגילו (*ibid*, at p. 23).

24 Mary Poovey "A Vindication of the Rights of Woman and Female Sexuality" A *Vindication of the Rights of Woman* (Carol H. Poston ed., 2nd ed., 1988 (1792)) 343, .354

יהודים בישראל הוא השירות בצבא והלחימה, לעומת זאת תפקידה המרכזי של האזרחית (היהודייה) הישראלית הוא אימהות²⁵.

”חשובה העובדה שחובת השירות הצבאי מוטלת על הנשים ככלל, אך פטורות ממנו נשים נשואות ואימהות. אימהות עתידית היתה הנימוק לפטור הניתן לנשים נשואות... כך, מצד אחד הנשים הנשואות מודרות מהשירות אך מצד שני הן משולבות בו שוב ונעשות חלק מהשיח הצבאי... דרך תפקידיהן כרעיות... ואימהות של לוחמים”²⁶.

לפי ממצאיה של ברקוביץ, הוויכוח על גיוס החובה לנשים היה סלע המחלוקת המרכזי בין המפלגות הלא-דתיות לבין המפלגות הדתיות בעת חקיקת חוק שירות ביטחון, אולם בבסיס המחלוקת לא עמדו תפיסות שונות בתכלית של שוויון בין המינים. בין הצדדים שררה הסכמה כי נישואים ואימהות חשובים יותר לנשים וצריכים לגבור על חובת השירות בצבא והשאלה הייתה רק שאלה של מידה. בעוד המפלגות הדתיות טענו שיש לתת לנשים פטור גורף, המפלגות החילוניות טענו שיש לתת לנשים פטור מרגע נישואיהן²⁷.

השיקולים הדמוגרפיים המחייבים את האישה היהודייה לחזק את העם היהודי דרך ילודה²⁸ והשיקולים הסוציולוגיים התובעים ממנה להיות לגבר עזר כנגדו, הנחו את

25 ניצה ברקוביץ “אזרחות ואימהות: מעמדן של הנשים בישראל” ישראל: מחברה מגויסת לחברה אזרחית? (יואב פלד, עדי אופיר עורכים, תשס”א) 206-243. כן ראו נבו ושור, לעיל הערה 10, בעמ’ 10 (למרות השתתפותן הפעילה של נשים בתפקידי לחימה במחתרות חוק שירות ביטחון ביטא גישה שלפיה העיקרון הראשון הוא ש”האמהות גוברת על צרכי הביטחון והיא חיונית להשרדות האומה”) והשוו לטענתה של מלמד, ולפיה יש לנתח את מדיניות עידוד הפרייון של יהודיות בישראל גם על ציר אתני ולהבדיל בין היחס למזרחיות ולאשכנזיות. שהם מלמד “כעבור עשרות שנים מועטות נהיה כולנו בני עדות המזרח... – אמהות, פרייון והבנייתו של ‘האיום הדמוגרפי’ בחוק גיל הנישואין” תיאוריה וביקורת 25 (2004) 69. לניתוח אנתרופולוגי של תפקידי אמו של החייל בחברה הישראלית בת ימינו ראו תמר אלמור “תנאים של אהבה – עבודת האימהות מסביב למחנה” תיאוריה וביקורת 19 (2001) 79.

26 ברקוביץ, לעיל הערה 25, בעמ’ 219.

27 שם, בעמ’ 225. כן ראו ע”פ 5/51 שטיינברג נ’ היועץ המשפטי, פ”ד ה(2) 1061, 1068, שבו מסביר בית המשפט כי במתן הפטור לאישה נשואה מחובת שירות סדיר “מופלה גבר לרעה, אך ההפליה צודקת, כיון שתפקידה המיוחד של אשה נשואה בקרב ביתה מצדיק את הוצאתה מתחום תחולתו של החוק”. לביקורת על היגיון זה ראו פרנסיס רדאי “הצבא – פמיניזם ואזרחות” פלילים ט (2000) 185, 211.

28 עוד על הסיבות למרכזיותה של האימהות במודל האזרחות של נשים בישראל ראו ליאורה בילסקי “יבוא תרבותי: המקרה של הפמיניזם בישראל” עיוני משפט כה (תשס”ב) 523, 544-540.

מנסחי הפטור שניתן לנשים בחוק שירות ביטחון – פטור מטעמי דת, נישואין, היריון או אימהות²⁹.

הסעיף שנחקק לבסוף, סעיף 30 לחוק שירות בטחון [נוסח משולב], תשי"ט-1959³⁰, העניק פטור לנשים נשואות, לנשים הרות ולאמהות, כמו כן הוא העניק פטור לאישה שהוכיחה כי "טעמים שבמצפון או טעמים שבהכרה דתית מונעים אותה מלשרת בשירות בטחון". בכך ביטא חוק זה תפיסה של האישה כמי שעיקר הווייתה מתמצה בהיותה רעיה ואם וכן בשמירה על צניעות וטהרה, אם היא אישה דתייה³¹.

דוגמה מוחשית במיוחד למרכזיותו של הגוף הנשי בתפקידיו המסורתיים נמצאת בפסק דין משנת 1972 בעניין ברזני נ' שר הבטחון³², שם נדון עניינה של שרה ברזני, מועמדת לשירות ביטחון, שביקשה פטור מחובת שירות בטענה שטעמים שבהכרה דתית מונעים ממנה לשרת לפי סעיף 30(ג) לחוק שירות ביטחון, 1959³³. העותרת לא קיבלה את הפטור המבוקש כיוון שלדעת ועדת הפטורים היא לא שלטה די הצורך במצוות הדת, והחצאית שלבשה הייתה קצרה מדי. הוויכוח המרתק בין דעת הרוב (השופט לנדוי, שאליו הצטרף השופט מני) לבין דעת המיעוט (השופט קיסטר) נסב על שני עניינים אלה. אבל ראשית אביא כמה מדברי ועדת הפטור המצוטטים בפסק הדין. מסקנות הוועדה מעידות על התרכזות בנשיותה המסורתית של העותרת. לא רק שעליה להיות צנועה, אלא שהיא צריכה להיות יושבת בית, לא דעתנית ולא מצויה בהלכות העולם:

29 כך לדוגמה אמר בן גוריון באחד הדיונים על חוק שירות ביטחון: "שואלים אותי: מדוע יש לפטור מחובה זו אישה נשואה? בימי שלום יש לשחרר לדעתי את האישה הנשואה משני טעמים. הטעם האחד הוא אנושי. אם נערה בת שמונה עשרה מתחתנת, יש לתת לה שנה לשמוח עם בעלה והטעם השני הוא ציבורי. אין להפריע לאשה נשואה מלהיות לאִם". מצוטט אצל ברקוביץ', לעיל הערה 25, בעמ' 227.

30 ס"ח 286 (להלן: חוק שירות ביטחון, 1959).

31 בהתאם לתפיסה זו, התפקידים שמילאו נשים בצבא (לפחות) עד לעתירתה של אליס מילר היו משניים בחשיבותם לתפקידי הלחימה, תפקידים "נשיים" של שירות, טיפול וחינוך, ותפקידים מעוטי יוקרה שאינם דורשים תקופת הכשרה ארוכה או מיומנות. לסקירה על אודות נשים בצבא"ל לפני עניין מילר ראו Seidman & Nun, *supra* note 10, at pp. 111-115.

32 בג"ץ 456/71 ברזני נ' שר הבטחון, פ"ד כו(2) 543 (להלן: עניין ברזני).

33 המקבילה של סעיף זה בחוק הנוכחי היא סעיף 39(ג) לחוק שירות בטחון [נוסח משולב], תשמ"ו-1986, ס"ח 107 (להלן: חוק שירות ביטחון, 1986/החוק): "יוצא-צבא, אישה, שהוכיחה באופן שנקבע בתקנות לרשות שנקבעה על פיהן, כי טעמים שבמצפון או טעמים שבהווי משפחתי דתי מונעים אותה מלשרת בשירות בטחון, פטורה מחובת אותו שירות". להמשך הדיון בסעיף זה ראו להלן, טקסט ליד הערות 129-136.

"התנהגותה של העותרת בפני הועדה היתה חפשית לחלוטין מכל מעצורים, דיבורה תקיף ועניני, וראינו בפנינו בחורה מן העולם המתמצאת היטב בחברה והרי היא לכל דבר וענין ככל בחורה אחרת שאינה באה מרקע דתי כלשהו. אם כך בכלל, הנה התרשמה הועדה במיוחד – והדבר בא לידי ביטוי בהחלטה שעשתה – מלבושה של העותרת.

העותרת הופיעה בפני הועדה כשהיא לבושה בחצאית קצרה. אינני יודע מהי ההגדרה המדוייקת של חצאית (או שמלה) הקרויה בשפת היום-יום חצאית 'מיני', אך זאת אדע שהחצאית אותה לבשה העותרת הייתה למעלה מברכיה ואני מקוה שייסלח אם אאמור את גבהה של החצאית, מעל לברכיה של העותרת בכ־10-15 ס"מ. אין צריך לומר שחצאית מעין זו חושפת ירכיים... הביטוי המסכם את אישיותה ואופיה של הנערה הזכאית לפטור משירות בטחון הוא, 'כל כבודה בת מלך פנימה', וחברי הועדה סברו והתרשמו מהעותרת שאין לומר עליה בשום פנים ואופן שביטוי זה הולם אותה"³⁴.

גופה של האישה המאמינה לפי סעיף הפטור בחוק שירות ביטחון, 1959, כפי שעולה מהחלטת הוועדה, הוא מכוסה ומוצנע, שאל לו להרגיש בנוח מחוץ לספרה הפרטית. זהו גוף סגור, מצטמצם ומופנם. בנוסף זהו גוף הנתון למבט מפקח, שמן הראוי שהמידה שבה הוא מציית לתכתיבי הנשיות המסורתית תיבחן בדקדקנות של סנטימטרים. בדומה לגישת הוועדה, השופט לנדוי (בהסכמת השופט מני) מתייחס לאורך החצאית כאל השאלה הרלוונטית המרכזית לעניין בקשת הפטור של העותרת, והוא מתאר קרב ראיות ותצהירים בדבר החצאית השנויה במחלוקת. על אף רמת הפירוט הגבוהה של הדיון ראוי להביאו כלשונו, כיוון שהוא מדגים היטב סוג מסוים של מבט של רשויות החוק על האישה המועמדת לשירות ביטחון:

"מלחמה עזה ניטשה מסביב ללבוש שהעותרת לבשה בעת הופעתה בפני הוועדה. הוועדה הגדירה את חצאיתה כקצרה, ובתצהירו אומר יושב-ראש הוועדה שגובהה מעל לברכיים היה כ־10-15 סנטימטר. כנגד זה נאמר בלא פחות מ־16 תצהירים, שהעותרת הורשתה להגישם... כי מעולם לא לבשה חצאית ששוליה היו למעלה מברכיה. כדי לסתור זאת הוגש קטע מעתון 'ידיעות אחרונות' מיום 22.11.71, שם פורסם תצלום

34 עניין ברזני, לעיל הערה 32, בעמ' 559.

אליס בארץ ה(ה)מראה: הרהורים על השתקפויות הגוף הנשי בשיח על שילוב נשים בתפקידי לחימה בישראל

שבו מופיעה העותרת בחצאית שהיא ללא ספק מסוג 'מיני'. מכיון שבא-כוח העותרת טען שנעשה 'רטוש' בתצלום זה, מצאנו לנכון להגיע אל חקר האמת והרשינו לעותרת להגיש תצהיר על גירסתה זו ולמשיבים הרשינו הגשת תצהיר נגדי. עתה באה העותרת בתצהירה הנוסף בטענה חדשה, אחרי שנטשה את טענת 'הרטוש': שהצלם צילם אותה במזיד בזווית מלמטה כלפי מעלה וכך נראית החצאית קצרה, בעוד שלמעשה היא הגיעה עד לברכיים. לחיזוק הטענה הזאת הגיש בא-כוח העותרת (ללא נטילת רשות) סידרת תצלומים נוספים, שבכמה מהם נראית העותרת לובשת חצאית המגיעה עד לברכיים ובאחד מהם נראה רווח בין שולי אותה חצאית ובין הברכיים – ראיה שהכל תלוי, כביכול, בזווית הצילום. מצדה הגישה הפרקליטות תצהירים של הצלם אשר צילם את התצלום שבעתון. הוא הכחיש שהצילום נעשה מזווית מיוחדת. כן הוגש תצהיר של מומחה לצילום המחווה את דעתו כי הזווית אשר ממנה נעשה הצילום לא היתה יכולה לגרום בשום אופן לאשליה שהחצאית קצרה מאשר במציאות. ביחס לסידרת התצלומים הנוספים העירה הפרקליטות את תשומת לבנו לכך שמקום הכפתור התחתון בחצאית שהעותרת לובשת בתצלומים אלה, לעומת החצאית שבתמונה בעתון, מראה שהחצאית הוארכה בינתיים. גם בלאו הכי אין תצלומים אלה יכולים לשמש לשם השוואה עם התצלום בעתון (או ביניהם לבין עצמם) כי השוליים העליונים של החצאית, הנסתרים מתחת לאפודה, היו ניתנים להזזה כרצון העותרת³⁵.

לענייננו, השאלה אם העותרת הייתה דתייה במידה שתצדיק זכאות לפטור איננה השאלה העיקרית. היא אורכה הממשי של החצאית אשר היא, העובדה שבית המשפט נכנס למחלוקת ראייתית מפורטת באשר לאורכה, בהתאם למבטים הבוחנים השונים (זה של חברי ועדת הפטורים, זה של צלם העיתונות, זה של קרובי העותרת או "אנשיה" שצילמו אותה בהופעות צנועות, ולבסוף זה של השופטים המכריעים בין המבטים) היא הראויה לתשומת לב. הגוף הנשי מובנה בחוות דעת הרוב כגוף שאין פעולה טבעית, מתבקשת ורגילה יותר מאשר לבחון אותו בזכוכית מגדלת ולאמוד את המידה שבה הוא שומר על טוהרו וצניעותו. אם לנקוט טרמינולוגיה פוקיאנית, המבט הזה הוא מבט

מפקח וממשמע³⁶. זהו מבט שגם לעותרת ברור שעליה לקבל אותו כלגיטימי ומוכן מאליו ולהתיישר לפי הקריטריונים שלו, כפי שניסתה לעשות בטענתה כי החצאית שלבשה הייתה למעשה ארוכה ממה שזכרו חברי הוועדה³⁷.

יש לשאול מדוע נמדדת דתיותה של אישה על פי אורך חצאיתה. האם, לשם השוואה, הייתה אמונתו הדתית של גבר יהודי נמדדת לפי זקנו, ציציותיו או כיפתו? נראה כי לפי הגישה העולה מפסק הדין, המודל של "אדם בצאתך ויהודי באוהלך" איננו זמין לנשים. האישה הדתית המשתקפת מן החוק (חוק שירות ביטחון, 1959) כפי שהוא מפורש על ידי בית המשפט היא דמות פסיבית, שאיננה מצויה בהלכות העולם, ושאל לה לעסוק בעניינים ציבוריים. יותר מכך, מרכז הווייתה הוא בשמירה על צניעות מחשש שמא גופה יפתה ויחטיא אחרים לדבר עבירה. עליה לבטא בגופה את מהותה המופנמת, המתכסה, המסתגרת והמצטנעת, וכישלונה להתכסות כראוי הוא כישלון להיות אישה דתייה.

דעת המיעוט של השופט קיסטר מציגה לכאורה גישה שונה. הוא סבור שמן הראוי היה לתת פטור לעותרת, כיוון שמנהג עדתה הוא שנשים אינן מלומדות בתורה, אפילו לא בשאלות בסיסיות שנשאלה העותרת על ידי הוועדה (ושעליהן לא השיבה נכונה), כמו כמה ימים יש בחג הפסח או בראש השנה. אולם למעשה השופט קיסטר מציג גישה דומה לזו של דעת הרוב למרות ההבדלים בתוצאה.

לעניין חצאיתה הקצרה של העותרת, השופט קיסטר שם דגש על חשיבות הצניעות בהווייתן של נשים דתיות: "לפי השקפת היהדות, האשה היא הבריה התיכון ועמוד התווך של בית המשפחה, ואת יעודה תוכל למלא כאשר תהיינה לה הסגולות הדרושות לכך ובעיקר מידת הצניעות לפי גודל המסורת היהודית ותחבב את יעודה כאשר וכאם, אף למשפחה מרובת ילדים, ולא תשאף להשתחרר מייחודה ומיעודה תמורת זכויות חומריות"³⁸.

השופט קיסטר מוצא עצמו חייב להודות שעדותה של העותרת בדבר אורך חצאיתה התבררה כשקרית, אבל הוא מבקש מן הוועדה לפנות למקור מידע אחר, חיצוני,

36 על פיקוח דרך המבט אצל פוקו ראו Michel Foucault *Discipline & Punish – The Birth of the Prison* (Alan Sheridan trans., 1995), 135-228; Michel Foucault "The Eye of Power" *Power/Knowledge: Selected Interviews & Other Writings 1972-1977* (Colin Gordon ed., 1980) 146.

37 בנוסף, מן הטקסט עשוי להשתמע ניגוד שיש בו בכל זאת קורטוב של אופטימיות: אם הבת שאיננה מתגייסת היא "צופה הליכות ביתה", כי אז הבת המשרתת בצבא היא עצמאית ומוחצנת, יוזמת ומנהיגה. כפי שאראה בחלק ד להלן, זו איננה דמותו הרווחת של הגוף הנשי בצה"ל.

38 עניין ברזני, לעיל הערה 32, בעמ' 551.

אליס בארץ (ה)מראה: הרהורים על השתקפויות הגוף הנשי בשיח על שילוב נשים בתפקידי לחימה בישראל

ולהסתמך על המבט הקהילתי המפקח על צניעותן של נשים, שאותו הייתה צריכה הוועדה לחקור, ולא את העותרת:

”בעתירתה ובתצהירה הכחישה העותרת את קביעת הוועדה ששמלתה הייתה קצרה והתברר שדבריה אינם תואמים את האמת, ועל-כן לא הייתי בעצמי סומך על דבריה בפני הוועדה או קובע רק על-סמך עדויות של אחרים; הרי סוף סוף הוועדה היתה רשאית לחקור אותם”³⁹.

המהלך הזה של פנייה לשיפוטם של בני קהילתה לעדות על מידת צניעותה של העותרת הוא צעד נוסף בהשתקת קולה שלה, בהתרכזות בקיומה הגופני כאישה שבשל מיניותה עליה להיות צנועה.

חיי הדעת אינם מרכזיים בחייה של האישה הדתייה. הפונקציות בחיי האמונה הדורשות עיון, הבנה רעיונית או לימוד אינן רלוונטיות עבורה⁴⁰. השופט קיסטר כתב עוד:

”הוועדה חקרה אותה רבות על ידיעותיה בתפילות ובענין חגים, וכפי שהראיתי לעיל, לדברים אלה אין רלבנטיות, שהרי לפי חינוכה לא היה לצפות שתהא למדנית, ואי-ידיעתה אינה מראה על אי-דתיות. הוועדה ציינה כנימוק לסירוב אי-ידיעת עניני החגים. העותרת לא זכרה בתשובותיה מספרי ימים בחגים שונים, הסיבות לכך יכלו להיות שונות: או התבלבלה מתוך מתח כמו בבחינה או זכרונה קלוש”⁴¹.

אם כן, מה שיש לה לאישה הם נשמה להאמין באמצעותה וגוף שאותו יש להצניע. גוף צנוע מעיד על נשמה מאמינה. קול להעיד על גישותיה אין לה – בין עדותו של הגוף לעדותה שלה, עדותו של הגוף תגבר. לא זו אף זו, העותרת מוצגת לעתים בטקסט של השופט קיסטר ממש כחלושת דעת. כך קורה כאשר מנסה השופט לתת טעם ללבושה הבלתי צנוע: ”לגבי לבוש הראיתי לעיל כי יש ונשים המדקדקות בדרך כלל במצוות נתפסות לאופנת הסביבה, ואף לא תמיד מבינות כי הדבר אסור. אילו הייתה העותרת

39 שם, בעמ' 563.

40 לעומת זאת השופט קיסטר עושה מהלך דקונסטרוקטיבי שהביקורת הפמיניסטית הייתה מאמצת בערעורו על ההייררכיה בין חזית לעורף. הוא עומד על כך שהמושב שבו גרה העותרת הוא איזור ספר, ושלמגוריה של העותרת באזור זה יש חשיבות ביטחונית לא פחותה מאשר שירותה בצבא; ראו שם, בעמ' 562.

41 שם, בעמ' 560.

יודעת כי הלבוש הזה אינו תואם את דרישות ההלכה, הייתה מבינה שהדבר יעורר ספק בדתיותה, והייתה מופיעה לפני הוועדה בשמלה המכסה אף את הברכיים⁴². כפי שעולה מן הדיונים בחוק שירות ביטחון, 1959 ומעניין ברזני, בעשורים הראשונים למדינה נכח הגוף הנשי בשיח הפוליטי והמשפטי על נשים בתפקידי לחימה דרך הפונקציות המסורתיות שלו כגוף אימהי וכגוף שמיניותו עשויה להחטיא, ועל כן יש להצניעה⁴³. תפקידי הלחימה שביצעו נשים טרם קום המדינה ובשנותיה הראשונות⁴⁴ נדחקו לשוליים, ורעיונות של שוויון מן הסוג שביטאה וולסטונקרפט – שוויון שיושג על ידי הפחתת הדומיננטיות של הפונקציות הגופניות המסורתיות של נשים – היו בעלי אחיזה מוגבלת אפילו בגישתם של חברי המפלגות הלא דתיות. אלה אמנם תמכו בגיוס חובה לנשים, אבל תמיכה זו הסתכמה בתמיכה בנשים רווקות וצעירות (כלומר כאלה שאין גבר לצדן, או שאין חשש שהשירות בצבא יעכב יתר על המידה את הפיכתן לאימהות).

ג. גוף האישה בגל השני של הפמיניזם ובעניין מילר

עבור הגל השני של הפמיניזם⁴⁵ היה הגוף אתר מרכזי של פעולה פוליטית: מיתוס שרפת החזיות (אירוע שמעולם לא התרחש – למעשה בהפגנות מחאה באטלנטיק סיטי, ניו ג'רזי, בזמן תחרות מיס אמריקה לשנת 1968 הושלכו חזיות, נעלי עקב, מחוכים, פצירות ושאר אביזרי טיפוח לתוך מכל גדול⁴⁶ – אבל העובדה ששרפת החזיות נקלטה כסמל היא חשובה כשלעצמה) ביטא התנגדות לכבילת הגוף ועיצובו לפי הצו החברתי של "היו יפות"⁴⁷. קבוצות העלאת מודעות עסקו בהכרת הגוף הנשי, שניהולו וידיעתו הופקעו מנשים על ידי שיח ממשמע של מומחים, כגון רופאי נשים, סקסולוגים,

42 שם, בעמ' 561.

43 יהודית באומל מנתחת ייצוגים של נשים באנדרטאות צבאיות בישראל ומוצאת שמאז קום המדינה יש מעבר מהצגת נשים כלוחמות וכמסייעות ללחימה להצגתן כאימהות. היא מייחסת שינוי זה לנסיגה מן האתוס הלאומי-סוציאליסטי של שוויון בין המינים; ראו Judith T. Baumele "Teacher, Tiller, Soldier, Spy?": Women's Representation in Israeli Military Memorials" 21 *J. of Israeli History* (2002) 93.

44 לסקירה של השתתפות נשים בתפקידי לחימה טרם קום המדינה ובשנותיה הראשונות ראו רדאי, לעיל הערה 27, בעמ' 190-192.

45 לדיון בחלוקה לתקופות של התנועה הפמיניסטית ראו לעיל הערה 18.

46 לתמונות מהפגנות המחאה ראו <http://www.jofreeman.com/photos/MissAm1969.html> (5.12.05).

47 לביקורת נוקבת על קונבנציות היופי והטיפוח הנשיות ראו נעמי וולף מיתוס היופי – על השימוש בייצוגים של יופי נגד נשים (דרור פימנטל, חנה נוה מתרגמים, 2004).

אליס בארץ ה(ה)מראה: הרהורים על השתקפויות הגוף הנשי בשיח על שילוב נשים בתפקידי לחימה בישראל

פסיכולוגים, מאמני כושר, מעצבי אופנה ומנתחים פלסטיים. נשים בקבוצות אלה שאפו לנכס לעצמן לא רק את השליטה על גופן שלהן, אלא גם את המבט על הגוף הזה. הן למדו כיצד נראים אברי המין שלהן, וכיצד פועלת מערכת הרבייה, מה גורם להן לעונג מיני, מה בגופן יפה בעיניהן (להבדיל מבעיניה של התרבות, שבה שולט המבט – ה־gaze⁴⁸ – המעוצב על פי אמות מידה גבריות), מה התנוחות הבריאות והנוחות ללידה וכו'.⁴⁹ בעוד הגל הראשון חי את ההבחנה הבינארית בין גוף לנפש וגילם אותה לחלוטין בדחייתו את הגוף והדגשתו את הדעת, הגל השני הביא את הגוף למרכז, ולמרות זאת הגל השני עדיין לא ניסה לערער על הדואליזם עצמו⁵⁰. כפי שאראה בחלק ד להלן, ניסיון לערער על חלוקה זו מתרחש בתאוריה בשנים האחרונות על ידי תאוריות פמיניסטיות פוסט סטרוקטורליסטיות ונגזרותיהן.

אבל המהלך של הפניית המבט והתודעה חזרה לגוף לא היה פשוט בגל השני ועדיין איננו פשוט כיום. אמביוולנטיות כלפיו עדיין קיימת בשל המודעות לסכנותיו. הוויכוח הער על פורנוגרפיה מדגים את הבעייתיות שבהתמקדות בגוף האישה: האם דימויים של נשים כאובייקטים מיניים הם רק משפילים ומחפצים, או שיש להם פוטנציאל לשחרר נשים⁵¹?

דוגמה אחרת היא הוויכוח שנסב סביב הצלחתה המטאורית של הכוכבת מדונה: האם בהחצנתה את מיניותה היא יוצרת מודל חדש של כוח נשי, או שהיא משחזרת את השימוש "הישן והטוב" של נשים במיניותן על מנת להתקדם? אם הפרשנות האחרונה היא המשכנעת, הרי שמדונה לוקחת את המאבק הפמיניסטי כמה צעדים אחורה בכך שהיא איננה מאפשרת לנשים תחומי ביטוי והצטיינות אחרים לבד מהמראה שלהן ומזמינותן המינית⁵².

אותה אמביוולנטיות מתבטאת בעניין מילר: פסק הדין נע בין דחף לדחוק הצדה את הייצוגים המסורתיים של הגוף הנשי ואת הדין במגבלות בגוף הנשי מחד גיסא, לבין

- 48 על המבט המפקח ראו לעיל הערה 36.
- 49 דוגמה לדין המבקש לייצר זווית ראייה נשית לחוויית האימהות מצויה בספרה של אדריאן רייץ 'ילוד אשה' (כרמית גיא מתרגמת, 1990). ספר נוסף שהיה אבן פינה בגל שלם של ספרים על גוף האישה ובריאותה מזווית פמיניסטית הוא גופנו עצמיותנו – ספר מאת נשים למען נשים (שרה סייקס, אילנה גולן עורכות ומתרגמות, 1982).
- 50 ראו Lynda Birke "Bodies and Biology" *Feminist Theory and the Body – A Reader* (Janet Price, Margrit Shildrick eds., 1999) 42.
- 51 ראו למשל עמליה זיו "בין סחורות מיניות לסובייקטים מיניים: המחלוקת הפמיניסטית על פורנוגרפיה" תיאוריה וביקורת 25 (2004) 163.
- 52 ראו למשל Susan Bordo "'Material Girl': The Effacement of Postmodern Culture" *Unbearable Weight – Feminism, Western Culture, and the Body* (1993) 245.

ניסיון (כושל) למצוא מודלים אלטרנטיביים לגוף הנשי מאידך גיסא. הדחף הראשון, לדחוק את הגוף הנשי כלא רלוונטי לסוגיית שירות נשים כטייסות, הוא דחף שניתן להבינו מזווית של מחויבות לשוויון נשים: זוהי אותה הדרה של הגוף שאליה התוודענו בגישתה של וולסטונקרפט. הניסיון השני, להתוות תבניות חלופיות של גוף נשי שאינן משעתקות את תפקידיו המסורתיים, הוא כפי שנראה אולי קל להלכה, אבל קשה מאוד למעשה⁵³. כפי שאראה להלן, בעניין מילר מבצבצים שני מודלים חלופיים של גוף נשי: הגוף הנשי המסורתי (למרות הניסיון להסיטו מן הדיון) או התבנית הגופנית הגברית. גוף נשי אחר עדיין איננו משתקף מן הטקסט הזה.

אם כן כיצד נוכח הגוף הנשי בעניין מילר?

כזכור, טענתה של מילר, שלפיה חסימת קורס הטיס של חיל האוויר בפני נשים מהווה הפליה מינית אסורה, התקבלה ברוב של שלושה שופטים (מצא, שטרסברג-כהן ודורנר) כנגד דעתם החולקת של שניים (קדמי וטל).

מקובל להתייחס אל פסק הדין בעניין מילר כאל פסק דין שבו השאלה של ההבדלים הפיזיים בין המינים לא שיחקה תפקיד בהכרעה. כפי שאראה להלן, שאלה זו אמנם לא נדונה במפורש, אולם תפיסות שונות של הגוף הנשי השפיעו גם השפיעו על השקפותיהם של השופטים השונים. הגוף הנשי בתפקידיו המסורתיים היה נוכח-נפקד בפסק הדין. למרות הניסיון להוציאו מגדר הדיון הוא נכנס אליו בעקיפין, ועובדה זו הביאה לכך שלא התקיימה בפסק הדין התמודדות ישירה עם סוגיית תפקידיו המסורתיים של הגוף הנשי. במילים אחרות: גם אם טיפולו של פסק הדין בגוף הנשי היה עקיף, עדיין עולות ממנו תפיסות מובהקות של גוף זה. אם מעריכים את עניין מילר רק על פי תוצאתו, הרי שפסק הדין מספר סיפור אופטימי על הגוף הנשי: אין דבר שגוף זה איננו יכול לעשות, כולל להטיס מטוסי קרב ולנווטם, אולם בחינת ההנמקה מעלה כי התפיסות המסורתיות של גוף האישה היו הרבה יותר דומיננטיות בפסק הדין מאשר הגירסה האופטימית המשתמעת מתוצאתו.

קריאה במקומות שבהם נוכח הגוף בפסק הדין מעלה שהטקסט השיפוטי משחזר את האסטרטגיה של התאוריה הפמיניסטית בגל הראשון: הדיון מעלים את הגוף הנשי, ככל יכולתו. הדחקה זו גורמת לכך שכאשר הגוף הזה כן נכנס לתמונה, ולו באופן עקיף, הוא נופל לתבניות הקיימות של גוף נשי: או שהוא נותר בתפקידים המסורתיים של אימהות ורבייה, או שהוא נכנס לתבנית של הגוף הגברי.

המשיבים צמצמו את טעמי התנגדותם לעתירה. הם לא עיגנו את ההתנגדות לשירות נשים כטייסות במה שכינו "שאלה חברתית תרבותית וערכית" של לחימת נשים "מול פני

53 ראו טקסט ליד הערה 86 להלן.

אליס בארץ (ה)מראה: הרהורים על השתקפויות הגוף הנשי בשיח על שילוב נשים בתפקידי לחימה בישראל

האויב והנפילה בשבי⁵⁴, וכן לא העלו את הבעייתיות האפשרית בשילוב נשים במקצועות לחימה אחרים. הם עיגנו את התנגדותם רק במה שכונה "טעמים תכנוניים"⁵⁵: התועלת שיפיק הצבא מנשים מועטה מזו שיפיק מגברים בשל התקופה הארוכה והיקרה הנדרשת להכשרת טייסים וזמן שירות החובה המקוצר של נשים, כמו גם שנות המילואים המעטות שלהן.

תחום ההתנגדות המצומצם והמבוסס רק על שיקולים תכנוניים, מסיט הצדה את הדיון במגבלות הגוף הנשי ובתכונותיו: כל העניין הוא שאלה של כסף, לא של יכולות⁵⁶. בנוסף, הנורמות החקיקתיות שעליהן מתבססים המשיבים בתשובתם – הנורמות הקובעות חובת שירות חובה קצרה יותר וחובת שירות מילואים קלה יותר לנשים – הן נורמות שהצבא קיבל מן המחוקק ולא כאלה שהיה לו עצמו מה לומר בעניינן. לכאורה אפוא אין בעמדת המשיבים שום בסיס ערכי: הם אינם רואים במינן של המועמדות שיקול רלוונטי, אלא ככל שהדברים אמורים בעובדה שהמחוקק מבחין בין זמן השירות של בנים לזמן השירות של בנות⁵⁷.

אולם התעכבות על נימוקי הצבא מעלה כי הפונקציות המסורתיות של הגוף הנשי (בעיקר יכולת הרבייה) וההנחות באשר לפונקציות אלה מילאו תפקיד חשוב בבסיס התנגדותו. כך מתאר השופט מצא את טעמי המשיבים להתנגדותם לגיוס נשים לקורס טיס:

"משך שירות החובה של נשים, חובת השירות המצומצמת במילואים המוטלת עליהן וזכאותן לפטור משירות ביטחון עקב נישואין, הריון ולידה, אינם מאפשרים את שילובן בקורס טיס ואת שירותן בצוות אוויר"⁵⁸.

54 עניין מילר, לעיל הערה 2, בעמ' 107.

55 שם, בעמ' 107-108.

56 על הטעמים העקרוניים (להבדיל מהתכנוניים) בשיח על שירות נשים בצבא ראו שולמית אלמוג "על נשים, צבא ושוויון – בעקבות בג"ץ מילר נ' שר הביטחון ואח"י" משפט וממשל ג (תשנ"ה-תשנ"ו) 631, 637-641.

57 הבחנתו של המחוקק מקובלת על המשיבים. זוהי הבחנה סבירה, שכן "החוק... מבחין – הבחן היטב – בין גברים לבין נשים. משמע שהמחוקק הכיר בכך כי השונות בין המינים הינה רלוואנטית לעניין שירותם הצבאי. מכאן כי שונות זו היא רלוואנטית גם בקביעת מהות התפקידים והמקצועות הצבאיים שבידי הצבא להטיל על חיילים ועל חיילות" (עניין מילר, לעיל הערה 2, בעמ' 109, פסקה 12 לפסק דינו של השופט מצא).

58 שם, בעמ' 108, פסקה 11 לפסק דינו של השופט מצא.

גם בעיני הצבא השאלה בדבר יכולותיהן של נשים לשרת כטייסות לא הייתה שאלה כלל. כל העניין היה האימהות הצפויה שלהן והפסד הזמן עקב אימהות זו:

”בסיכומו, בעניין לדחיית בקשתה של העותרת, אומר מפקד חיל האוויר: ‘בקשת העותרת להתנדב לקורס טיס נדחתה למרות נתונה המצוינים והאיכותיים ולא בשל היותה אשה, אלא בעיקר משום שמשך שירותה הצפוי (הדגש מושם על שירות המילואים) אינו תואם את דרישות הסף הצבאיות להכשרתו של איש צוות אוויר”⁵⁹.

טיעון נוסף של המשיבים מעלה גם הוא את השוני הגופני בין נשים לגברים, וגם כאן במובלע:

”ואם לא די בטעמים התכנוניים כדי להכריע את הכף, מיתוסים אליהם השיקולים התקציביים והלוגיסטיים. אלה כרוכים בהכרח להתאים את המיתקנים הצבאיים הקיימים לקליטת נשים”⁶⁰.

שוב הגוף הנשי נוכח-נפקד. איננו יודעים מה טיבה של התאמת המתקנים הנדרשת: האם מדובר בבניית מתקני מגורים נפרדים לבנות בקורס טיס? האם תידרש התאמה מהותית כלשהי, למשל של מתקני כושר גופני או של סימולטורים, לתכונות הביולוגיות השונות של נשים? איננו יודעים. כל שאנו יודעים הוא שיש שוני ביולוגי בין נשים לגברים, וששוני זה דורש התאמה כלשהי של מתקנים כלשהם⁶¹. הזיהוי המובלע בעמדת המשיבים בין גוף נשי לבין פונקציות רבייה הופך למפורש יותר בדעות המיעוט. השופט קדמי נותן מקום נכבד לפוריות הגוף הנשי בהתנגדותו לעתירה:

59 שם, בעמ' 109.

60 שם, שם.

61 קיימים מופעים מובלעים נוספים של הגוף הנשי בפסק הדין. כך למשל מובאת דעתו של אל"מ במיל' אשר שירת בחיל האוויר כטייס קרב והתומך בגיוס נשים לחיל האוויר: “בנתון לקושי שהוא רואה לשיתוף נשים במשימות קרביות (אשר אותו הוא מייחס לבעייתיות הקיימת בהתייחסות הציבור לאפשרות של נפילת נשים בשבי)” (שם, בעמ' 112, פסקה 18 לפסק דינו של השופט מצא). על כן הוא תומך בשילוב נשים בהטסת מטוסי תובלה ומטוסי סיוע. איננו יודעים אם הבעייתיות הנפילת נשים בשבי נעוצה ביכולתן להרות בעל כורחן, בחשש שייאנסו, או בשניהם. כל טיעון כזה משקף הנחות מוצא שונות בדבר טיבו של הגוף הנשי. הנחות מוצא אלה טעונות בחינה, ולצורך בחינה כזו יש קודם כול להצהיר מה הן.

אליס בארץ ה(ה)מראה: הרהורים על השתקפויות הגוף הנשי בשיח על שילוב נשים בתפקידי לחימה בישראל

"הנחת העבודה של הגורמים הביטחוניים המופקדים על נושא זה היא, כי בנסיבות הקיימות קרוב לוודאי שטייסת לא תוכל לענות על מלוא הציפיות בדבר משך השירות ותתקשה ביותר בנשיאה במעמסת הבטחת הכושר המבצעי לאורך השנים; ומבין השיטין השתמעה, לאוזניי שלי, ההשקפה, שאף לא יהיה זה מן הראוי להעמידה בפני הבחירה בין ההתמדה בשירות ובהבטחת הכושר המבצעי, לבין הדרישות שבוודאי תציב לעצמה בכוא העת בכל הקשור להקמתה ולטיפוחה של משפחה"⁶².

כך, השופט קדמי איננו נותן לגוף להישאר מובלע, כיוון שזה האחרון מדבר אליו "מבין השיטין", כפי שהוא ידבר, להערכתו, אל כל אחת ואחת מן הטייסות בפוטנציה. החיילות המתגייסות הן עדיין צעירות, אולם לאחר שנים אחדות אין ספק שגופן ידחוק בהן להרות וללדת, להגשים את ייעודו המרכזי של הגוף הנשי, ואז הן תהיינה קרועות בין הדחף להרות לבין החובה להישאר כשירות לטיסה. על בית המשפט, כמו על הצבא, להימנע מלהעמיד נשים בפני דילמה זו⁶³. באשר לחוות דעתו של השופט טל, אף הוא בדעת מיעוט, ניתן להסתפק בהבחנה שהצירוף "היריון ולידה" מוזכר שש פעמים על פני עמוד אחד של חוות דעתו⁶⁴.

בית המשפט, במהלך ראוי, מאתגר את הנחותיהם של המשיבים ושל שופטי המיעוט: העובדה שהמחוקק איננו דורש מנשים שירות חובה באורך זהה לשירותם של גברים אין משמעותה שאי אפשר לבקש מנשים בקורס טיס להתחייב לשנה נוספת של שירות חובה⁶⁵. החודשים שנשים מפסידות בחופשת לידה אינם בהכרח רבים מאבדן החודשים שמפסידים טייסים גברים עקב שהות בחו"ל או לימודים למשל⁶⁶.

השופט מצא סבור כי השוני הביולוגי בין המינים איננו רלוונטי לעניין שירותן של נשים כטייסות. הוא מבחין בין השוני הביולוגי בין המינים לבין השלכותיו ומשמעותיותו

62 שם, בעמ' 117, פסקה 1(ג) לפסק דינו של השופט קדמי.

63 נדמה שאין צורך להכביר מילים על הפטרנליזם שבגישה זו.

64 עניין מילר, לעיל הערה 2, בעמ' 128.

65 לעמדה שונה, המבקרת את פסק הדין כפוגע בעקרון השוויון, ראו יוסי נחושתן "אפליית גברים בצה"ל (בעקבות בג"ץ 4541/94 אליס מילר נ' שר הביטחון)" המשפט ד (תשנ"ט) 115.

66 עניין מילר, לעיל הערה 2, בעמ' 114, פסקה 21 לפסק דינו של השופט מצא. כן ראו פסק דינה של השופטת שטרסברג-כהן, שם, בעמ' 119, פסקה 3 (השוני בין גברים לנשים הוא רלוונטי לעניין השירות כטייסת, אולם ניתן לנטרול על מנת להשיג שוויון), ופסק דינה של השופטת דורנר, שם, בעמ' 144, פסקה 21 (שקילת העובדה שהעותרת מסרה על נכונותה לוותר על זכויות היתר שהוענקו לה כאישה באשר לקיצור השירות).

ומסרב לקרוא לתוך שוני זה יותר ממה שיש בו. העובדה שהמחוקק הכיר בשוני הביולוגי ויצר נורמות שמטרתן להקל על נשים, כותב השופט מצא, אינה יכולה להיות סיבה להתייחס לחיילות באופן לא שוויוני. אף המחוקק עצמו לא פסל נשים לתפקידים צבאיים מסוימים עקב השוני הביולוגי שלהן⁶⁷. השופט מצא נוקט אפוא גישה הדומה לזו של הגל הראשון של הפמיניזם: ההבדלים בין נשים לגברים אינם רלוונטיים, ונשים מסוגלות להיות טייסות קרב בדיוק כפי שגברים מסוגלים לכך. לעומת זאת השופטת שטרסברג-כהן סבורה כי השוני הגופני בין גברים לנשים הוא כן רלוונטי במקרה זה:

“אף אני בדעה שיש לפתוח את שערי קורס הטייס בפני נשים, אלא שאינני סבורה – כחברי, השופט מצא – שהשונות בין נשים וגברים לעניין תנאי השירות איננה רלוואנטית. מזווית ראייתי שלי, השונות בין תנאי השירות של גברים לתנאי השירות של נשים, כפי שנקבעה בחוק, אכן יוצרת בעיה אמיתית וקשה בהכשרתן של נשים כטייסות ובשירותן ככאלה. רצף השירות הצבאי של טייסת עלול להיפגע והשירות הצבאי עלול להסתיים אם היא תינשא, תהרה או תהפוך לאם... לפיכך – לכאורה – ההבחנה אינה יוצרת הפליה פסולה; אלא שבעיניי רק לכאורה כך הוא, משום שלדעתי לא די בהיותה של שונות רלוואנטית כדי לסתום את הגולל על טענת ההפליה, שכן, שונות רלוואנטית הניתנת לתיקון או לנטרול כדי להשיג שוויון, ראוי לתקנה או לנטרלה, אם כי לא בכל מחיר”⁶⁸.

לפי גישה זו, לא יהיה נכון להמעיט בחשיבותם של ההבדלים הפיזיים בין גברים לנשים ולהתרכז ביכולות התבוניות בלבד. יש להכיר בהבדלים אלה, אולם הכרה זו היא הכרה מאפשרת ומכבדת. גישה זו לגוף דומה ברוחה לגישה שאפיינתי לעיל כגישה הגל השני של הפמיניזם. העובדה שהגוף הנשי הוא גם גוף בעל יכולת היריון, לידה ואימהות, אין משמעותה שיש לדחוק נשים הצדה מהשתתפות אזרחית שווה. פסקי דינם של השופטים מצא ושטרסברג-כהן נבדלו אפוא ביחסם אל חשיבות ההבדלים הביולוגיים בין המינים, אולם המשותף ביניהם הוא שהם מנהלים את הדיון רק באשר למודלים המוכרים של הגוף הנשי, כלומר גם אם הם שוללים את חשיבותם של תפקידי הרעיה והאם, עדיין אין בהנמקתם חלופות פוזיטיביות – תפקידים חדשים לגוף הנשי.

67 שם, בעמ' 110, פסקה 14 לפסק דינו של השופט מצא.

68 שם, בעמ' 119, פסקה 3 לפסק דינה של השופטת שטרסברג-כהן.

אליס בארץ (ה)מראה: הרהורים על השתקפויות הגוף הנשי בשיח על שילוב נשים בתפקידי לחימה בישראל

התמונה המתקבלת עד כאן – הן בעמדת המשיבים ובדעת המיעוט, הן בדעתם של שני שופטי רוב – היא של דיון הממקם עצמו ביחס לגוף הנשי בתפקידי המסורתיים. גם אם חשיבותן של פונקציות הרבייה והאימהות מוקטנת בחוות דעתם של השופטים מצא ושטרסברג-כהן, טקסטם אלה אינם מעמידים אלטרנטיבה פוזיטיבית של גוף נשי שדמותו ותפקודיו אחרים.

נדמה שבפסק דינה של השופטת דורנר מתחילה לבצבץ סקיצה (שאינה בגדר תמונה מגובשת של ממש אלא בבחינת אפשרות) של גוף נשי שדמותו אחרת, לא רק זו המינית והיולדת. השופטת דורנר ממסגרת את הדיון בשונה מן האופן שבו מוסגר עד כה: לא ההבדלים הביולוגיים כשלעצמם הם העניין, אלא צורכיהן השונים של נשים. הטקסט שלה אינו נכנע לפיתוי להתעלם לחלוטין מן המטריאליות של הגוף הנשי, עם זאת הוא איננו נופל למלכודת של דיבור על הגוף הנשי רק במונחי הרפרטואר המסורתי של תפקידי. חוות דעתה של השופטת דורנר מכניסה את הגוף הנשי לתמונה במפורש תוך התייחסות לפונקציות השונות שלו, אולם היא משחררת אותו מהדטרמיניזם על ידי היסטוריזציה שלו: השוני הגופני של נשים גרם לתפיסתן כנחותות ולכינון החברה הפטריארכלית בתקופות שבהן היו לשוני זה השלכות ממשיות⁶⁹. בימינו אין הצדקה שההבדלים בפונקציות הגופניות יתפרשו כמעניקים עמדת יתרון לגבר. אנטומיה, לפי טקסט זה, איננה גורל.

“נשים שונות מגברים. בדרך-כלל כוחן הפיזי פחות מכוחם. הן מוגבלות בכורח הפונקציות הטבעיות שלהן – הריון, לידה והנקה. הבדלים אלה הם שהיו, כנראה, ביסוד חלוקת התפקידים בין המינים בחברה האנושית הקדומה, שהולידה את המשפחה הפטריארכלית. הגבר, שהיה גם חזק יותר וגם חופשי ממגבלות הכרוכות בלידה, הופקד על הספקת המזון ועל ההגנה על המשפחה. חלוקת תפקידים זו נותרה על כנה גם כאשר לנוכח ההתפתחות הכלכלית והטכנולוגית לא נותר לה יסוד אובייקטיבי”⁷⁰.

69 היסטוריזציה של האופנים שבהם גוף של קבוצה מסוימת סווג כנחות היא כלי נפוץ בכתיבה הביקורתית כיוון שהוא חושף את המידה שבה הנחיתות הזו היא תוצאה של הבניה חברתית ואידאולוגיה, ואיננה מוחלטת או אובייקטיבית. כך למשל כתיבה על נשים שחורות בודקת מתי וכיצד הפך שערן נחשב לגס מדי, ירכיחן וישבנן לגדולים מדי, תווי פניהן לרחבים מדי, ועורן לכהה מדי; ראו Farah J. Griffin “Textual Healing: Claiming Black Women’s Bodies, the Erotic and Resistance in Contemporary Novels of Slavery” 19 *Callaloo* (1996) 519, 520.

70 עניין מילר, לעיל הערה 2, בעמ' 129, פסקה 2 לפסק דינה של השופטת דורנר.

הפונקציות המיוחדות של הגוף הנשי מוצגות בחוות הדעת לא כנטל ולא כעול; לא כמצדיקות "מודל אסימטרי של 'יחס מיוחד'... [המצדיק] את הפלייתן לרעה לעומת גברים" ולא כמצדיקות "מודל סימטרי של 'עיוורון למין'... [הגורם] התייחסות זהה לנשים ולגברים"⁷¹. השופטת דורנר דוחה את האפשרות הראשונה כיוון שמודל היחס המיוחד גוזר מן ההבדלים בין הגוף הנשי לגוף הגברי חלוקת תפקידים אשר "לנוכח ההתפתחות הכלכלית והטכנולוגית לא נותר לה יסוד אובייקטיבי"⁷². מודל העיוורון לגוף הנשי נדחה כיוון שהוא מעניש את האישה בכל מקום שבו היא שונה מן הגבר ו"יוצא מתוך הנחה כי לבני שני המינים יכולת תפקוד זהה"⁷³.

במהלך דקונסטרוקטיבי ממסגרת השופטת דורנר את הדיון מחדש: זה איננו עוד דיון על תכונות, יכולות ומגבלות – זהו דיון על צרכים. ההתמקדות בצורכיהן של נשים לאור הפונקציות הגופניות שלהן, ולא לאור תכונותיו של גוף זה בלבד, מתרחקת מן הדטרמיניזם של הגוף. התמקדות זו מותירה על כנה את הפועלות (agency) של נשים, היינו את האפשרות שלהן לפעול מתוך גופן ועם גופן ולהתאים את ההסדרים החברתיים לצרכיהן, תוך התחשבות במגבלות כוחן, ולא להיפך – לגזור את חלוקת התפקידים מתכונות גופן. השופטת דורנר לא רק משנה את מונחי הדיון ממונחים של הבדלים נתונים למונחים של צרכים: היא גם היחידה שמזכירה לנו שפונקציות ההיריון וההולדה הן אינטרס של החברה יותר מאשר של הנשים, ולכן אין להטיל עליהן לבודן את הנטל⁷⁴.

הדגש בחוות דעתה של השופטת דורנר מושם אפוא לא על שלילת הגוף ולא על מתן כוח דטרמיניסטי לגוף, כי אם על הכרה במה שניתן לכנות הפונקציות הביולוגיות של הגוף תוך הדגשת העובדה שהביולוגיה מקבלת את משמעותה לא מתוך עצמה אלא מכוח המשמעויות המיוחסות לה על ידי החברה והתרבות. כך, השופטת דורנר מזכירה לנו שהתפקיד שהתרבות הישראלית מקצה לגוף הנשי בצבא הוא של חפץ מיני לשימושם של טייסים: "סגירת קורס טייס בפני נשים פוגעת בכבודן ומשפילה אותן. יש בה אף, אם לא במכוון, כדי לאשש את אימרת הכנף המשפילה: 'הטובים לטיס והטובות לטייסיים'⁷⁵. את האמרה הזאת היא מעמתת עם משמעות הפוכה לגמרי שקיבל אותו גוף

71 שם, בעמ' 141, פסקה 15 לפסק דינה של השופטת דורנר.

72 שם, בעמ' 129, פסקה 2 לפסק דינה של השופטת דורנר.

73 למחקר המיישם השקפה זו בדבר הגוף הנשי, שלפיה לא הנתונים הפיזיולוגיים אלא האידאולוגיה היא המעצבת אותו, ראו למשל – Judith Lorber "Believing is Seeing – Biology as Ideology" *The Politics of Women's Bodies – Sexuality, Appearance, and Behavior* (Rose Weitz ed., 1998) 12.

74 עניין מילר, לעיל הערה 2, בעמ' 142, פסקה 16 לפסק דינה של השופטת דורנר.

75 שם, בעמ' 145, פסקה 22 לפסק דינה של השופטת דורנר.

נשי בשעות חירום בישראל ובמדינות אחרות: "כאשר האויב עמד בשער, נסוגו הנורמות המקובלות ונשים השתתפו בלחימה, ביבשה ואף באוויר"⁷⁶.

לסיכום חלק זה, בפסק הדין בעניין מילר ניתן לאתר שלוש גישות לגוף הנשי: יחסם של המשיבים ושל דעת המיעוט לגוף הנשי דומה ליחס שכנגדו יצא הגל הראשון של הפמיניזם: לפי גישה זו, גופן השונה של נשים מגביל אותן למלא תפקידים מסוימים. בפסק דינם של שופטי הרוב ניתן להבחין בהתפתחות שלפיה הגוף הנשי הולך ונעשה נוכח. השופט מצא סבור שההבדלים בין המינים אינם רלוונטיים לתפקידי לחימה (כלומר נוקט אסטרטגיה שבמונחי הדיון שלנו ניתן לסווגה כאסטרטגיה של הגל הראשון – שלילת הרלוונטיות של ההבדלים הגופניים לדיון ביכולותיהם של שני המינים). השופטת שטרסברג-כהן מכניסה את הגוף הנשי לתמונה, מכירה ברלוונטיות של ההבדלים וסבורה כי יש לנקוט אמצעים סבירים לתקן, או לנטרל, את השונות הרלוונטית. בכך יחסה אל הגוף הוא ברוח הגל השני של הפמיניזם: הגוף איננו בלתי חשוב; יש שוני בין הגוף הנשי לזה הגברי; יש מקום לשוני זה, אולם יש ליצור אפשרויות לנשים להרחיב את גבולות תפקידיהן החברתיים עם השוני ולמרות השוני. פסק דינה של השופטת דורנר מסרטט חלופה פוזיטיבית לגוף הנשי המסורתי בכך שהוא מתאר גוף שהווייתו איננה מצטמצמת רק למיניות ולהולדה. בכך מסמן פסק דין זה את אפשרות ההתקדמות מעבר לתפיסת האישה דרך התפקידים הגופניים המודגשים בתרבות אל אפשרויות אחרות של גופניות.

אם כן, בפסק הדין בעניין מילר הגוף הנשי נוכח למרות הניסיונות להוציאו מראש ממסגרת הדיון כבלתי רלוונטי למחלוקת שהתגלעה בין העותרת למשיבים. ההימנעות מן הדיבור על הגוף ומהנכחתו, מפתה ככל שתהיה, מביאה לכך שמה שבכל זאת מבצבץ מבין השורות הן תבניות הגוף הנשי הישנות: פונקציות הרבייה של הגוף הנשי, או לחלופין גוף שכל סימני המין המיוחדים לו מחוקים, והוא הופך זהה לגוף הגברי. כך שאם עניין מילר היה, כפי שהצעת לעיל, הזמנה לדמיין את הגוף הנשי בצבא באופנים חדשים, הרי שהזמנה זו נענתה, ככלל, בשלילה. למעט ניצנים של התוויית דרך חלופית בחוות דעתה של השופטת דורנר, פסק הדין אמנם דוחה במרץ את מודל הגוף הנשי המסורתי, אך הוא איננו מספק תחתיו חזון של גוף פעיל, חיוני או החלטי.

ד. הגוף הממוגדר בתאוריה הפמיניסטית הפוסט סטרוקטורליסטית, והעשור שמאז עניין מילר

במהלך 1995 ו-1996 ערכה האנתרופולוגית אורנה ששון-לוי ראיונות עומק עם חיילות ששירתו בתפקידים "גבריים" בשנה הראשונה לאחר שחרורן מהצבא (כלומר החיילות שרואיינו שירתו בצבא ממש לפני מתן פסק הדין בעניין מילר)⁷⁷. ששון-לוי מצאה שהדרך שבה נכנסו החיילות לתפקידים הנחשבים גבריים היא על ידי אימוץ פרקטיקות גופניות גבריות: הן מדברות בלשון זכר, נמנעות מאיפור, מקפידות על אופן לבישת המכנסיים כך שהחגורה ממוקמת נמוך על המותן כמו אצל החיילים הקרביים⁷⁸ וחובשות "כובע דיסטנס" שמסתיר את העיניים ואת השער הארוך. אירוע אחד המתואר במאמרה ממחיש היטב את המידה שבה גילמו החיילות הללו גופניות גבריות. זהו ציטוט של חייל המתאר בוקר שלו בבסיס חדש:

"הגענו השכם בבוקר לבסיס ההדרכה. הסתובבנו, לא ידענו לאן אנחנו צריכים ללכת. בדיוק אז התעורר קורס של מדריכות חי"ר. הן יצאו מהאווהלים רק עם המגבות עליהן, נעמדו בשורה במרחק של 20-30 מטר מאתנו עם הנשקים בין הרגליים, עם הקנה קדימה כלפי מעלה, וצעקו 'רוצות רוצות, לזיין' היינו מובכים, היינו בשוק. לא הבנו מאיפה זה מגיע לנו בכלל. באיזשהו מקום זה היה לראות את עצמנו במראה במצבים אחרים, לראות כמה זה מביך. כי היה בהן משהו כל כך גברי, זה היה הלם לראות את זה"⁷⁹.

מן הדברים עולה כי נשים בצבא מאמצות את כלי נשקן ונושאות אותו ככלי זין באופן ליטרלי ביותר. ששון-לוי גם מצאה כי חיילות בתפקידים גבריים מבדילות עצמן מנשים אחרות ותופסות את הנשיות ואת הנשים ככלל כחלשות ומפונקות, שכל מעייניהן

77 אורנה ששון-לוי "חתרנות בתוך דיכוי: כינון זהויות מגדריות של חיילות בתפקידים 'גבריים' – התשמע קולי? – ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית (יעל עצמון עורכת, תשס"א) 277.

78 במקום אחר עמדתי על כך שהמשפט צריך להכיר בחשיבות הפרקטיקות הגופניות היומיומיות עבור נמעני המשפט; ראו תירוש, לעיל הערה 11.

79 ששון-לוי, לעיל הערה 77, בעמ' 287. כן ראו Uta Klein "The Gender Perspective of Civil-Military Relations in Israeli Society" 50 *Current Sociology* (2002) 669 שמצא שגיוס נשים לא שינה את מאפייניו של הצבא כמוסד המשמש לכינונה ולעיצובה של זהות גברית).

אליס בארץ ה(ה)מראה: הרהורים על השתקפויות הגוף הנשי בשיח על שילוב נשים בתפקידי לחימה בישראל

בהתגנדרות, ושכל אחת מהן היא "סתם... כמו חלק משבע מאות אלף ציצים אחרים"⁸⁰. זאת להבדיל מן החיילת הנמצאת בתפקידי לחימה, הרואה בעצמה חריג שאיננו מערער על הכלל, אלא דווקא מחזק אותו. כך השיבה קצינה שנשאלה על יכולתן של בנות לשרת בצנחנים:

"אני חושבת שיש מגבלה – קודם כל גופנית, שהן לא יכולות לסחוב דברים שגברים יכולים לסחוב, הפק"לים [משאות] שסוחבים גברים בחי"ר הם נורא כבדים, אני בקורס שלי הייתי הקשרית והייתי סוחבת את המ"ק [מכשיר קשר] אבל קשרים בחי"ר סוחבים פק"ל יותר קשה. כשאני מדברת על עצמי, אני כאילו מנתקת אותי מהגישה הכללית שלי, אבל אני באופן כללי אני די שוביניסטית, תראי, אני חושבת שהן יכולות פחות לתפקד בשעות לחץ..."⁸¹.

על החיילות המרואיינות ליישב לעצמן את הסתירה בין העובדה שהן בתפקידי שבאופן מסורתי מולאו בידי גברים והנחשבים כדורשים גבריות וגוף זכרי, לבין העובדה שגופן הוא גוף נקבי. בהיעדר מודל של גוף לוחמת אישה הן מאמצות מאפיינים של הגוף הגברי ו"משתקות" את התכונות הנשיות של גופן. לא רק שהן מאמצות אופנים גבריים של נשיאת הגוף, לבישת המדים, סידור השער, אלא שהן מאמצות גם את המבט הגברי על הגוף הנשי – המבט הקרוי בתאוריה הפמיניסטית, בעקבות מישל פוקו *the gaze – (Foucault)*⁸². המבט הגברי המופנה כלפי הגוף הנשי הוא מבט מחפין, מפקח וממשמע⁸³. זהו מבט המודד את ערכה של האישה לפי מידת התאמתה

80 ששון-לוי, לעיל הערה 77, בעמ' 290.

81 שם, בעמ' 289, הסוגריים המרובעים במקור.

82 לכתיבתו של Foucault על המבט הממשמע ראו Foucault, *supra* note 36. ראו גם Bartky, *supra* note 8, at p. 34: "In contemporary patriarchal culture, a panoptical male connoisseur resides within the consciousness of most women: they stand perpetually before his gaze and under his judgment. Woman lives her body as seen by another, by an anonymous patriarchal other" Laura Mulvey *Visual and Other Pleasures* (1989).

83 מן השימוש במושג "מבט גברי" אין משתמעת טענה שלפיה כל הגברים מביטים בנשים באופן הסטראוטיפי המתואר לעיל. כמובן, לא כל הגברים מאמצים מבט כזה, וגם נשים לוקות בו – הן בהביטן בעצמן הן בהביטן בנשים אחרות (גברים, אגב, עשויים להשתמש בו באופן דומה – הם עצמם עשויים לראות באישה השמנה או ה"לא מטופחת" שמולם אישה יפה ונחשקת, אבל לדמיין את המבט המזלזל של גברים אחרים כאשר אישה זו תפסע לצדם בפומבי). עם זאת צורת הסתכלות זו היא עדיין "גברית" כיוון שהיא מבטאת תשוקה גברית ולא נשית, ומתבססת על פנטזיות גבריות ולא נשיות. מדובר אפוא במושג

לסטראוטיפים הנשיים ולציפיות מנשיות תקנית. כך החיילות בתפקידים גבריים מביטות בנשים אחרות ורואות "ציצים", נשים העסוקות באיפור, שאינן יודעות לנהוג ברכב וכדומה⁸⁴.

כיצד עלינו להבין ולהעריך את אימוצן של החיילות את המחוות הגבריות ואת נקודת המבט הגברית על הגוף הנשי? מחד גיסא, ייתכן שניתן לפרש באופטימיות את הגמישות היחסית שבה נשים מגלמות מגדר גברי: גילום זה מעיד על הגמישות והיעדר הדטרמיניזם של מגדר ועל העובדה שהוא איננו פונקציה של משתנים פיזיולוגיים. מאידך גיסא, ייתכן שהעובדה שנשים חשות שעל מנת להצליח בתפקידים קרביים עליהן להיות גבריות היא עובדה בעייתית, המעידה על היותו של הצבא מוסד פטריארכלי, הנשלט על ידי נורמות גבריות.

בעשרים השנה האחרונות התאוריה הפמיניסטית מספקת כלים לבאר ממצאים כמו אלה של ששון-לוי. אסקור להלן את "מצב התאוריה" על מנת לקבל כלים לבחינת השאלה מה קרה לגוף הנשי בצבא מאז ניתן פסק הדין בעניין מילר. אשאל אילו תבניות של גוף נשי משתקפות בשיח על נשים בצבא מאז עניין מילר, והאם התאוריה מסייעת לנו להבין תבניות אלה.

מסוף שנות השמונים מסתמן כיוון חדש במחשבה הפמיניסטית על הגוף על ידי תאורטיקניות שמצאו שגישות פוסט סטרוקטורליסטיות עשויות להיות שימושיות עבור הפמיניזם. הפוסט סטרוקטורליסטים סימן הבטחה עבור שוויון נשים בשל ספקנותו בנוגע לכל בסיס אונטולוגי של מציאות והדגשתו את תפקידה המכריע של השפה בתיווך תפיסתנו את העולם⁸⁵. גישה זו פתחה עבור הפמיניזם את האפשרות להתנתק מן הדטרמיניזם הביולוגי שבו כולאת התרבות נשים וגברים כאחד: אם הגוף (שאנו רגילים לחשוב עליו כעל חומר (matter) נתון, היולי ונטול צורה במובן האריסטוטלי) הוא טקסט הפתוח לפרשנויות, כי אז ייתכן שהאנטומיה אכן איננה גורל. אם אין לנו כל גישה לגוף

המתאר תופעה תרבותית, ולא בטענה אמפירית המתבססת על ממצאים סטטיסטיים בדבר מספרם של הגברים המביטים באופן מסוים על נשים.

84 כאשר הסביבה הצה"לית בכל זאת מתייחסת אל החיילות המרואיינות מנתקות את מסורתיות, למשל בסיטואציות של הטרדות מיניות, החיילות המרואיינות מנתקות את ההתבטאויות הללו מהקשר מיני או מהקשר יחסי הכוחות בין גברים לנשים; ששון-לוי, לעיל הערה 77, בעמ' 294. למסקנה דומה מגיעה נויה רימלט: פסקי הדין העוסקים בהטרדות מיניות בצבא מתמקדים במוסרנות מינית, בפגיעה בטוהר החיילות ובכבוד האישה במובנו המסורתי, ולא בפגיעה בשוויון הכרוכה בהטרדה מינית; ראו נויה רימלט "על מין, מיניות וכבוד: החוק למניעת הטרדה מינית במבחן התיאוריה הפמיניסטית והמציאות המשפטית" משפטים לה (תשס"ה) 601.

85 על החיבור בין פוסט סטרוקטורליזם לפמיניזם ראו למשל המאמרים בכרך Linda J. Nicholson (ed.) *Feminism/Postmodernism* (1990) (להלן: *Feminism/Postmodernism*).

כשלעצמו, והיכולת שלנו לדעת את הגוף תלויה בפילטרים של השפה ובקטגוריות של התרבות, כי אז ייתכן שיש עוד מגוון רחב של דרכים שבהן נשים יכולות להשתמש בגופן, לחוות אותו ולפרש אותו. אם הגוף הוא סך כל המשמעויות שאנו מייחסים לו, כי אז ייתכן שלגוף הנשי ממתין מנעד חדש של אפשרויות מעבר למשמעויותיו המסורתיות. האם משמעויות חדשות אכן נוצרו בעקבות שילוב נשים בתפקידי לחימה? האם ניתן למצוא סוגים חדשים של נוכחות של הגוף הנשי מאז עניין מילר? אלו השאלות שאני מבקשת לשאול בחלק זה.

ניתן להקביל את המהלך שאני מבקשת לעשות כאן לגבי הגוף הנשי למהלך הביקורתי של המשפטנית קתרין פרנקי (Franke) בנוגע למיניות נשית. במאמר בעל הכותרת הקולעת "Theorizing Yes" מצביעה פרנקי על כך שהתאוריה הפמיניסטית המשפטית מייחסת לעונג מיני ולאקטים מיניים משמעויות שליליות בלבד עבור נשים. עקב כך היא איננה מותירה לנשים אפשרות ליהנות מגופן וממיניותן בלי שהן תואשמה בתודעה כוזבת כך שהתשובה הפמיניסטית ההולמת לכל שאלה הקשורה במין היא "לא"⁸⁶. התאוריה הפמיניסטית המשפטית מבינה את המין, מבחינה פרנקי, רק כמקור של אלימות, שליטה, סכנה וכאב. במצב דברים זה הבחירה שנותרה בידי הנשים היא בחירה מצומצמת בין האפשרות להשתתף במין ולהיחשב מופקרת (בעיני עצמן ובעיני אחרים) או לחיות חיי פרישות מינית⁸⁷. פרנקי קוראת לתאוריה הפמיניסטית לעבור מעיסוק בלעדי בסיבות שבגללן יש לסרב למין (סירובים שיהיו במקרים רבים מוצדקים עקב המציאות החברתית שבה מין משמש כלי להכפפה, לאלימות ולשליטה), לחקירת השאלה באילו תנאים יהיה ראוי שנשים תאמרנה כן⁸⁸.

אם פרנקי בוחנת את האפשרות לפתח תאוריה של תפיסה פמיניסטית פוזיטיבית של מיניות נשית, הרי שאני תרה אחר האפשרות לפתח תאוריה של תפיסה פמיניסטית פוזיטיבית של גוף האישה⁸⁹. כפי שהראיתי, תאוריות פמיניסטיות תיארו וביקרו ביסודיות את היחס הבעייתי לגוף הנשי כאל גוף מיני, יפה, חלש וכו', אולם מתאוריות אלה נעדרת תפיסה פוזיטיבית של הגוף הנשי, תפיסה שתספק לנשים אפיקים לגלם (to embody) את עצמיותן ולתפוס מקום בעולם דרך גופן, אך על המודוס החדש של גופניות

86 למדתי על מאמר זה משיחה עם שגית מור; ראו Katherine M. Franke "Theorizing Yes: An Essay on Feminism, Law, and Desire" 101 *Colum. L. Rev.* (2001) 181, 198-201.

87 *Ibid.*, at p. 205

88 *Ibid.*, at p. 206

89 מהלך דומה נעשה גם על ידי סופרות אמריקניות שחורות. לאחר שתיעדו את הסיבות לכך שגופן נחשב נחות בעיני החברה הגזענית ואת הכאבים שהן גרמו לעצמן בניסיון להתאים עצמן (החלקת שער, הבהרת עור וכו'), הן מזהות את הצורך לבדוק את האפשרויות הטמונות בגופן כאתר של עונג, איחוי והתנגדות; ראו Griffin, *supra* note 69, at p. 521.

נשית להיות כזה שלא יכשיל נשים במלכודות הישנות שלפיהן קיום המדגיש את הגופני הוא נחות ביחס לקיום תבוני המנותק מן הגוף. סנדרה לי בארטקי (Bartky) עמדה על הקושי לדמיין גוף נשי כזה:

“Femininity as a certain ‘style of the flesh’ will have to be surpassed in the direction of something quite different – not masculinity, which is in many ways only its mirror opposite, but a radical and as yet unimagined transformation of the female body”⁹⁰.

החסר הנוכחי באוצר מילים פוזיטיבי לגבי הגוף הנשי משאיר לנשים טווח בחירה מצומצם הנע בין שני קצוות: מצד אחד, לבחור כוולסטונקרפט ולהתנתק לחלוטין מן הגוף ולחיות “מן הצוואר ומעלה”, ומצד אחר, לחיות חיים גופניים החווים את הגוף, מעצבים אותו ומשתמשים בו לפי תכתיבי התרבות הפטריארכלית⁹¹.

כתיבתה של התאורטיקנית ג'ודית באטלר (Judith Butler) היא דוגמה בולטת של גישה פוסט סטרוקטורליסטית פמיניסטית כלפי הגוף. התאוריה של באטלר מספקת כלים להבנת ממצאיה של ששון-לוי שתוארו לעיל. לפי באטלר, העובדה שאדם נולד נקבה מבחינה כרומוזומלית ו/או מורפולוגית איננה תנאי מספיק להיותו אישה מבחינה מגדרית. ציטוט חוזר ונשנה של המחוות השייכות למגדר נתון הוא המייצר סובייקט נשי או גברי (ואף מגלם את מינו, זכרי או נקבי). חזרה על מחוות מגדריות היא המכוננת את הסובייקט, את המגדר שלו ואף את מינו עצמו⁹².

“Gender is the repeated stylization of the body, a set of repeated acts within a highly rigid regulatory frame that congeal over time to produce the appearance of substance, of a natural sort of being”⁹³.

לפי תאוריה זו, התרבות שלנו מארגנת את מושאי המבט שלה לפי סיווג בינארי של זכר/נקבה. סיווג זה מגביל את טווח המשמעויות שבתוכו אנו פועלים כך שגם אם אנו מנסים לחתור תחת יציבותו של הסדר המיני/מגדרי, אוצר המילים שלנו מוגבל למסגרת הבינארית⁹⁴.

90 .Bartky, *supra* note 8, at p. 40

91 לדיון בתנאים שבהם התקשטות והתייפות עשויות להיות חוויה מעצימה עבור נשים ראו

Ann J. Cahill “Feminist Pleasure and Feminine Beatification” 18 *Hypatia* (2003) 42

92 .Judith Butler *Gender Trouble – Feminism and the Subversion of Identity* (1990) 25

93 .*Ibid*, at p. 33

94 תאוריות שצמחו בהקשר זה, כמו התאוריה הקוורירית, סיפקו טיעונים וראיות לכך שהמגדר הוא טווח עצום של אפשרויות, שמגדר ומיניות אינם עניין של ביולוגיה, אלא של תפקיד

בתאוריה של באטלר מצויות תובנות רבות ערך עבור הפמיניזם. באטלר מספקת כלים להבנת הנטייה התרבותית לסיווג גופים באופן בינארי – החלוקה לזכר ונקבה, לגברי ונשי, ואף להטרנסקסואלי והומוסקסואלי. היא חושפת את הקונטראדיקציות של הסיווג הזה באמצעות הדגשת אפשרויות הציטוט והחיקוי של מחוות מגדריות. היא מבארת את התלות בין כינון המין, המגדר והמיניות לבין כינון סובייקטיביות. בהקשר של מחקרה של ששון-לוי תאוריה זאת מספקת מסגרת הסברית לאופן שבו החיילות בתפקידי לחימה מאמצות מאפיינים פיזיים גבריים, אולם בעוד באטלר מספקת כלים להבין את הפלואידיות של מגדר, דומני שאין היא נותנת דעתה די הצורך על הדינמיקה ההייררכית והחד-כיוונית שבה מתרחש ציטוט וחיקוי מגדרי זה. בהקשר הצבאי למשל יש לשים לב לעובדה שנשים הן המאמצות מאפיינים גבריים על מנת להצליח בצבא (כמו במערכות פטריארכליות אחרות), ולא להפך.

הדעות לגבי התועלת שעשויה לצמוח לפמיניזם מן המסגרת הפוסט סטרוקטורליסטית להבנת הגוף היו חלוקות כבר מראשיתו של תהליך החלחול של השיח הפוסטמודרני לתאוריה הפמיניסטית⁹⁵. קולות האי-נחת מן ההשפעה של השיח הפוסט סטרוקטורליסטי על הפמיניזם, בכלל, ועל הבנתו את הגוף, בפרט, מצביעים על כמה בעיות. כך למשל מצביעה הלן מרשל (Marshall) על כך שהכתיבה העכשווית על הגוף נוטה להתייחס לגוף כטקסט ומתעלמת מניסיון קונקרטי ומנתונים אמפיריים. היא קוראת

וביצועיות (performativity). המונח performativity נטבע על ידי Butler כדי להבחינו מ- performance. זה האחרון מניח פועל, ואילו ביצועיות מניחה פעולה ללא פועל הקודם לפעולה; ראו Sara Salih Judith Butler (2002), 4-62. לאסופה של מאמרים מכוננים בתחום התאוריה הקווירית בעברית ראו מעבר למיניות – מבחר מאמרים בלימודים הומו-לסביים ותיאוריה קווירית (יאיר קדר ואח' עורכים, 2003). עוד ראו דיונו המאלף של אייל גרוס על האפשרות לפרש את האקט המיני שביצעה חן אלקובי עם נשים כאקט של מין הטרנסקסואלי או מין הומוסקסואלי, אייל גרוס "התחזות כאדם אחר": חיקוי ומרי מגדרי במשפט של חן אלקובי" משפטים על אהבה (ארנה בן-נפתלי, חנה נוה עורכות, תשס"ה) 365.

95 לניתוח פמיניסטי של הגוף המסתמך על תאוריה פוסט סטרוקטורליסטית ראו למשל Donna J. Haraway "A Cyborg Manifesto: Science, Technology and Socialist-Feminism in the Late Twentieth Century" *Simians, Cyborgs, and Women – The Reinvention of Nature* (1991) 149; Jacquelyn N. Zita *Body Talk – Philosophical Reflections on Sex and Gender* (1998). לדיון כללי יותר באשר לאפשרות של מפגש פורה בין פמיניזם לפוסטמודרניזם ראו שני הקבצים האלו: – *Feminist Contentions* A *Philosophical Exchange* (Seyla Benhabib, others eds., 1995); *Feminism/Postmodernism*, supra note 85.

ליישום גישה פנומנולוגית במחקר על הגוף הנשי⁹⁶. ביקורות כשל מרשל מבטאות אי-נחת מן המגבלות של ההתמקדות המחקרית בסמיוטיקה של הגוף, במשמעות הסמלית שלו. ההתמקדות בגוף כטקסט היא בעייתית משום שהיא מרחיקה אותנו מקיומו של הגוף כחומר⁹⁷.

לכך יש להוסיף את סכנת הא-פוליטיזציה בתאוריה הפוסטמודרנית. אם לסימנים אין משמעות אחת, ולכן זהות היא אשליה חסרת בסיס אונטולוגי, הרי שקשה מאוד להצביע על יחסי כוח, על אפשרות פעולה פוליטית, על רצון ופועלות (agency) שמהם אפשר לשנות את דמותה של חברה פטריארכלית ולפתוח אופקים חדשים לנשים⁹⁸. דוגמה מרתקת בהקשר זה היא הבדלי הגישות בין ג'ודית באטלר לסוזן בורדו (Bordo) – שתי תאורטיות פמיניסטיות המתחילות מנקודת מוצא דומה: שתיהן מאמצות את מסגרת הניתוח הפוקיאנית, שלפיה הגוף הוא תוצר של פעולת הכוח של התרבות, האתר שבו נחקקים ציווי המותר והאסור ומכוננים תפקידים חברתיים וסיווגים בעלי משמעות; שתיהן מסכימות שאין "אני", נשי או גברי, הקודם לשפה ולתרבות (וגם גופו של האני הזה איננו נתון בעל משמעות עבורנו). אך למרות נקודת המוצא המשותפת מסקנותיהן שונות. באטלר מערערת על קיומה (ונחיצותה) של הקטגוריה "אישה". קטגוריה זו היא לטענתה כאמור תוצר לוואי של מערכת השיח שבתוכה אנו נתונים. כולנו מתפקדים בתוך מערכת הכופה עלינו בינאריות של משמעויות מגדריות⁹⁹. כפי שמסבירה עמליה זיו, באטלר מציעה פוליטיקה פמיניסטית חדשה, שאיננה מושתתת על זהות נשית, "אלא על חתירה תחת הזהויות המיגדריות עצמן"¹⁰⁰. חתירה כזאת לא תוכל להתבצע על ידי שימוש בשפה חדשה או יציאה אל מחוץ לשפה: "אין לנו ברירה אלא

Helen Marshall "Our Bodies, Ourselves: Why We Should Add Old Fashioned Empirical Phenomenology to the New Theories of the Body" *Feminist Theory and the Body – A Reader* (Janet Price, Margrit Shildrick eds., 1999) 64

Carol Bigwood "Renaturalizing the Body (with the Help of Merleau-Ponty)" *Body and Flesh – A Philosophical Reader* (Donn Welton ed., 1998) 99, 104

ראו למשל ביקורתה של שילה בנחביב, ולפיה אימוצה של התאוריה הפמיניסטית הפוסטמודרנית את הרעיון הניטשיאני של מות הסובייקט היא בעייתית. נוכח השבריות והקלישות של תחושת העצמי אצל נשים רבות הרעיון שפעולה נשית היא בבחינת "פעולה בלא פועל" הוא לכל היותר תיאור שעושה אידאליזציה למציאות עגומה: Seyla Benhabib "Feminism and Postmodernism: An Uneasy Alliance" *Feminist Contentions – A Philosophical Exchange* (Seyla Benhabib & others eds., 1995) 17, 22

ראו למשל Butler, *supra* note 92, at p. 114

עמליה זיו "חיקוי, ציטוט והתנגדות: הצרות המיגדריות של ג'ודית באטלר" מכאן ב 198, 191 (2001).

אליס בארץ (ה)מראה: הרהורים על השתקפויות הגוף הנשי בשיח על שילוב נשים בתפקידי לחימה בישראל

להשתתף בפרקטיקות הסימון המיגדריות, וכל סימון מושתת על חזרה, אבל חזרה זו יכולה לבצע שכתוב (re-signification) ורה־קונטקסטואליזציה של המסמנים עצמם¹⁰¹. לטענות כנגד באטלר, שלפיהן הדין וחשבון שלה על אודות אי־היציבות של מגדר ושל מין מעקר אפשרויות פעולה פוליטיות דרך קטגוריות זהות כמו אישה, תשיב באטלר (כפי שמסבירה עמליה זיו) כי היא –

“איננה מסמנת את היעדים שהפוליטיקה הפמיניסטית או הפוליטיקה הקווירית צריכות לשאוף אליהם, משום שהיא רואה כל מסד נורמטיבי כמגביל וכדכאני בפוטנציה... תיאוריית הביצועיות שלה איננה מתיימרת להתוות מצע לשינוי, אלא מנסה לספק תיאור של המנגנון שבאמצעותו שינוי חברתי מתרחש: כיצד דיכוי מצמיח שיח־נגד, כיצד פרקטיקות של הדרה מצמיחות זהויות שבשמן ניתן להיאבק באותן פרקטיקות, כיצד אידיאלים גוררים חיקויים כושלים שחושפים את שרירותיותם... תפיסתה של באטלר איננה פסימית כלל ועיקר. היא מצביעה על אפשרויות הפעולה הקיימות גם מן השוליים, גם מתוך עמדה של חוסר כוח יחסי, ובה בעת היא מסרבת לספק מרשמים לפעולה אפקטיבית”¹⁰².

עמדתה זו של באטלר נראית לבורדו בעייתית, כיוון שלטענת בורדו, עמדתה החשדנית של באטלר כלפי הקטגוריה מגדר איננה מביאה בחשבון די הצורך את המטריאליות של הגוף, את הסבל והאלימות שגורמים הציוויים התרבותיים לגוף עצמו (למשל את כוחם של סכין המנתחים וההרעבה העצמית על גופן של נשים, או את האיסורים על “אקספרסיביות יתר” על גופם של גברים):

“For this celebratory, academic postmodernism, it has become highly unfashionable – and ‘totalizing’ – to talk about the grip of culture on the body. Such a perspective, it is argued, casts active and creative subjects as passive dupes of ideology; it gives too much to dominant ideology, imagining it as seamless and univocal, overlooking both the

101 שם. ראו גם ג'ודית באטלר קוויר באופן ביקורתי (דפנה רו מתרגמת, 2001), 38-44 (הסבר של הדינמיקה של החיקוי המיגדרי שהיא־היא המכוננת את הסובייקט, ושל אפשרויות ההתנגדות המוגבלות – הנתונות בתוך שפה ואידאלים תרבותיים – דרך הקצנה, עיוות או פרודיה של הביצועיות המגדרית).

102 זיו, לעיל הערה 100, בעמ' 200-201.

gaps which are continually allowing for the eruption of 'difference' and the polysemous, unstable, open nature of all cultural texts"¹⁰³.

באטלר מסתמכת בתאוריה שלה על מישל פוקו, שבכתיבתו ערער על האפשרות להסתכל על הגוף כשלעצמו והראה כיצד הגוף מיוצר על ידי רוח התקופה שבתוכה הוא פועל, וכיצד כוחות התרבות "נחקקים" בגופם של מושאיה. בעיני בורדרו, השימוש של באטלר ושל תאורטיקנים פוסט סטרוקטורליסטים אחרים בתאוריה של פוקו לוקה בכך שהוא איננו נאמן די הצורך לתפיסת הכוח הפוקיאנית. הכוח במובנו הפוקיאני איננו מצוי בידיהם של פרטים או של קבוצות, אלא הוא חסר מרכז ומשמר את ההגמוניה שלו לא מלמעלה למטה, אלא דרך תהליכים רבים שמקורם ומיקומם מגוונים¹⁰⁴. לעובדה זו יש, לטענת בורדרו, השלכה גם על האפשרות להתנגד לכוח: אפשרות ההתנגדות איננה זמינה לכולם באופן שווה, אלא תלויה במיקום שלהם ביחס לכוח. הרבה מן התאוריות הפמיניסטיות הפוסטמודרניות, טוענת בורדרו, משקפות אופטימיות מוגזמת באשר לאפשרות לנוע בין זהויות ולחתור תחת המוסכמות המגדריות¹⁰⁵.

בארטקי מציעה ביקורת דומה על השימוש בתאוריה הפוקיאנית להבנת הכוחות הפועלים על גופן של נשים. העובדה שמקורם של כוחות אלה איננו במוסדות שפוקו ניתח (כמו בית הספר, בית הכלא או המפעל) אינה ראייה לכך שאין מופעל כוח על הגוף הנשי. הדרישות מנשים להתקשט, לרוזות, להתחטב או להימנע מקמטים הנוצרים מהבעת רגשות כגון כעס הן צורה של משמעות נוכח-בכול, הנושאות סנקציות חמורות בצדן:

"The absence of formally identifiable disciplinarians and of a public schedule of sanctions only disguises the extent to which the imperative

103 Bordo, *supra* note 52, at p. 260

104 בורדרו מסכימה עם טענתו של פוקו שלפיה "מקום שם יש כוח, יש התנגדות", אולם לדבריה, בעוד שפוקו מבין שאי אפשר לבחון התנגדות מחוץ להקשר היסטורי קונקרטי, תאורטיקנים כבאטלר מסוחררים מן האפשרויות היצירתיות של ניתוח תרבותי עד כדי כך שהם אינם בוחנים מה קורה למעשה בתרבות שסביבם (Susan Bordo "Postmodern Subjects, Postmodern Bodies, Postmodern Resistance" *Unbearable Weight – Feminism, Western Culture, and the Body* (1993) 277, 295).

105 Bordo, *supra* note 52, at p. 262. כן ראו Bigwood, *supra* note 97, at p. 102, המציעה "What body can this be that is but a cultural surface, inscribed by cultural significations, and masquerading as natural?... It seems to me that in her zeal to advocate a gender fluidity, Butler goes too far in her denaturalization of the body. Her Foucauldian attempt to avoid metaphysical foundationalism leaves us with a disembodied body and a free-floating gender .artifice in a sea of cultural meaning production"

אליס בארץ (ה)מראה: הרהורים על השתקפויות הגוף הנשי בשיח על שילוב נשים בתפקידי לחימה בישראל

to be 'feminine' serves the interest of domination. This is a lie in which all concur: making-up is merely artful play; one's first pair of high-heeled shoes is an innocent part of growing up, not the modern equivalent of foot-binding"¹⁰⁶.

בורדו מסכימה כי הספקנות הפוסט סטרוקטורליסטית כלפי מושג המגדר מספקת תובנות חשובות בערעור הבסיס האונטולוגי של נשיות וגבריות, אולם היא איננה מסכימה שההשלכה של גישה ביקורתית זו צריכה להיות זניחת המגדר כציר ניתוח מרכזי, כפי שמציעה באטלר¹⁰⁷. לדעת בורדו, זניחה כזו תעלים את המשמעויות שמייצר ציר הזהות המגדרי עבור הסובייקט (וכן את המשמעויות שמייצרים צירי זהות אחרים – גזעיים, מעמדיים ועוד) ותנטרל את כוחו הפוליטי. דמיסטיפיקציה של ההומניזם הליברלי האוניברסליסטי ושימוש בקטגוריות זהות, מזכירה בורדו, היא אחת האסטרטגיות האפקטיביות ביותר במאבקים לשוויון זכויות דרך גיבוש תודעה היסטורית, משמעות ופרספקטיבה תרבותית של הקבוצה המוחלשת¹⁰⁸.

הניתוח הפוסט מודרני, טוענת בורדו, זונח את חשיבות המיקום שממנו פועל הסובייקט בתוך מערכת חברתית ריבודית. זהו ניתוח השואף להיות בכל מקום ומסתכן בכך שייוותר בשום מקום. מה שנותר מריבוי המשמעויות הוא משחק אינסופי, פנטזיה של קיום אנושי מחוסר עיגון בזמן, במרחב ובמערכת משמעויות קונקרטית. הטענה הפוסט סטרוקטורליסטית בגרסתה הקיצונית מסתכנת אפוא בשחזורן של אותן טענות אוניברסליסטיות ומודרניסטיות שכנגדן היא ביקשה לצאת, הגוף שוב מאבד מחשיבותו, וזווית הראייה הופכת בלתי קונקרטית, רואת כול ומצויה בכל מקום (בדומה, הפנטזיה המודרניסטית מדמיינת שהרואה מצוי ב"שום מקום")¹⁰⁹. גרסה זו של פוסטמודרניזם לוקה, כמו המודרניזם, בחלום הטרנסצנדטיות, ההתעלות מעל כבליהם של מיקום, של גוף ושל זווית ראייה קונקרטיים. בורדו מציעה לפקפק בדחף הפוסט

106 Bartky, *supra* note 8, at p. 37.

107 Bordo, *supra* note 13, at p. 222.

108 *Ibid.* at p. 242. ראו גם הדיון של מקניי באי-הנחת של סוזן בורדו מן הטריטוריאליזציה

שנעשית על ידי השיח הפוסטמודרני למושג ה-resistance: Lois McNay *Foucault and*

Feminism (1992), 123-125.

109 "Here is where deconstruction may slip into its own fantasy of escape from human locatedness – by supposing that the critic can become wholly protean, adopting endlessly shifting, seemingly inexhaustible vantage points, none of which is 'owned' by either the critic or the author of a text under examination" (Bordo, *supra* note 13, at p. 226).

סטרוקטורליסטי לשחרר את הגוף מן המטריאליות שלו, אבל האלטרנטיבה שהיא מציעה באשר אל הגוף איננה מהותנית (אסצניאליסטית): זה איננו מטריאליזם ביולוגי. הגוף הוא בהחלט תוצר של הבניה חברתית, אולם – וזו נקודה קריטית – הבניה זו עדיין מכתיבה מה ייחשב "אמיתי" או מטריאלי בתוך תרבות נתונה, ואילו התנסויות, אפשרויות ונזקים יהיו לכל גוף, כלומר העובדה שקטגוריה מסוימת היא תוצר של הבניה חברתית אינה שוללת את השפעתה הממשית. החלוקה בין גוף גברי לגוף נשי משפיעה על הקצאת המשאבים והאפשרויות של כל גוף, ולכן עליה להישאר במרכז הניתוח הפמיניסטי¹¹⁰.

בדומה, מכיוון התאוריה הפוסטקולוניאלית נשמעה הביקורת כלפי הפוסט סטרוקטורליזם שלפיה האופן שבו גזע או מוצא אתני נקרא ונחווה דרך הגוף ראוי לביאור שהוא מעוגן במציאות המטריאלית הרבה יותר ממה שיש לתאוריה הפוסטמודרנית להציע. דין וחשבון כזה יעסוק בגופים עצמם, בכאב הנגרם להם עקב סיווגם כגופים דחויים או נחותים ובניסיון השונה שיוצרת החוויה של חיים בגוף שונה¹¹¹.

אבל האם אי־נחת זו מן הסכנה של עיוורונו של הפוסט סטרוקטורליזם למטריאליות של הגוף ולכוחות המופעלים עליו יכולה להצמיח צורת הבנה שונה ודכאנית פחות של הגוף? האם, במילים אחרות, חזרה לגוף לא תהיה צעד נאיבי שילכוד את הנשים מחדש בתכונות גופן (תכונות הנתפסות לרוב כמגבלות)? ובהקשר הדיון הנוכחי, האם הבנה כזאת של גוף לא תחסום את דרכן של נשים בצבא? חששות מסוג זה עולים לדוגמה בניתוח של האופנים שבהם אודרי לורד (Lorde) כותבת על גופה שלה. לורד היא סופרת,

110 Susan Hekman "Material Bodies" *Body and Flesh – A Philosophical Reader* (Donn Welton ed. 1998) 61, 69

111 "Within the field of U.S. literary and cultural studies, the institutionalization of a discourse of postmodernism has spawned an approach to difference that ironically erases the distinctiveness and relationality of difference itself. [T]ypically, postmodernist theorists either internalize difference so that the individual is herself seen as 'fragmented' and 'contradictory' (thus disregarding the distinctions that exist between different kinds of people), or they attempt to 'subvert' difference by showing that 'difference' is merely a discursive illusion (thus leaving no way to contend with the fact that people experience themselves as different from each other)" Paula M.L. Moya "Postmodernism, 'Realism', and the Politics of Identity – Cherrie Moraga and Chicana Feminism" *Reclaiming Identity – Realist Theory and the Predicament of Postmodernism* (Paula Malini Johar ed., 2000) 67, 68
M.L. Moya, Michael R. Hames-Garcia eds., 2000
Schueller "Analogy and (White) Feminist Theory – Thinking Race and the Color of the Cyborg Body" 31 *Signs* (2005) 63

אליס בארץ ה(ה)מראה: הרהורים על השתקפויות הגוף הנשי בשיח על שילוב נשים בתפקידי לחימה בישראל

משוררת ואקטיביסטית הכותבת על גופה בדרכים מוחשיות וספציפיות. אסטרטגיית כתיבה זו מבטאה שאיפה להחזיר לעצמה כאישה שחורה את הריבונות על המבט בגוף זה, על הבנתו ועל ההנאה ממנו. שימושים אלה הופקעו על ידי התרבות הגזענית והפטריארכלית, אבל כפי שמעירה מרגרט מוריס (Morris), האקט של הנכחת גופה של הכותבת איננו נטול סכנות:

“Despite the currency of post-Cartesian and postcolonial assumptions about the status of the subject in a political context, it must be acknowledged that the process of embodying oneself in order to make political statements has potential weaknesses... [E]mbodiment and/or positioning oneself is not always illuminating and not always possible for a given writer or speaker”¹¹².

מוריס מביעה חשש שהכתיבה מתוך עמדה גופנית קונקרטיית תחליש את ערכו של הנאמר. מכתובה מסוג זה עשויה להשתמע תמיכה ברעיון של אותנטיות, שלפיו אף אחד אחר חוץ מן הכותבת איננו יכול להבין את מצבה. הדרה כזו עשויה לפגוע באפשרות ההידברות בין קבוצות נבדלות זו מזו במקום להעשיר את השיח ביניהן. בנוסף, אין לנו ערובה שדוברים המסווגים את גופם ואת זהותם במפורש כמעשה פוליטי יעשו זאת תוך ביקורת עצמית ורפלקסיביות מספקת. לבסוף, עלינו גם לזכור שלא כל אחד מצוי בעמדה שבה הוא יכול להרשות לעצמו להנכיח את גופו בגלוי (כך למשל הומוסקסואלים החיים בחברות שמרניות ולא סובלניות או יהודים החיים בסביבה אנטישמית). ניתן אפוא לסכם את מצב הדברים הנוכחי כמצב שבו האמביוולנטיות של התאוריות הפמיניסטיות באשר לגוף עדיין חיה ובוועטת, אולם בשל הדרך הארוכה שעבר השיח הפמיניסטי זוהי אמביוולנטיות בשלה ורפלקסיבית יותר. תאוריות פמיניסטיות עכשוויות על הגוף מתאפיינות במודעות גבוהה יותר ליתרונות ולחסרונות, למגבלות ולפוטנציאל של התמקדות בגוף. כבר לא ניתן למצוא היקסמות ברוח הגל הראשון מן הרעיון של שלילת הגוף והתמקדות בדעת כדרך להשגת שוויון לנשים או ברעיון של גוף נשי זהה לגוף הגברי. הן אצל הוגות פמיניסטיות פוסט סטרוקטורליסטיות הן אצל הוגות פמיניסטיות המבקרות אותן ניתן לזהות חיפוש אחר פרדיגמות חדשות למחשבה על הגוף הנשי: חיפוש אחר דרכים להבין את גוף האישה כמקור כוח ולא רק כאתר של

Margaret K. Morris “Audre Lorde: Textual Authority and the Embodied Self” 23 112
Frontiers (2002) 168, 182

משמוע ופיקוח, אולם זהו חיפוש זהיר, המודע לסכנות ולמגבלות שבניסיון לדבר את הגוף ועל הגוף¹¹³.

המחקר האנתרופולוגי שתואר בתחילת חלק זה¹¹⁴ נערך כאמור לפני עשר שנים (כלומר במקביל לזמן שבו נדונה עתירתה של אליס מילר). האם בעשור שחלף מאז עניין מילר ניתן לזהות סוג חדש של נוכחות של הגוף הנשי בצבא ומבט אחר עליו – הן מצד גברים הן מצד נשים? במילים אחרות, האם בשיח על אודות נשים בצבא מסתמן גוף אישה שתפקידיו הם כבר לא רק רבייה, נוי ומין; גוף שיכול לעשות דברים חדשים, אולי גם גוף שמראהו שונה? ואם אכן מתהווה בעשור האחרון חלופות לגוף הנשי, האם אלה חלופות ממש, או שמדובר במה ש-Frances Olsen מכנה צורות של דראג נשי, או cross dressing – היינו כניסה של נשים למודלים הקיימים של הגוף הגברי על מנת לזכות לאותם תנאים ואפשרויות כמו הגברים¹¹⁵?

כפי שאראה להלן, בדיקת ייצוגיהן של חיילות בטקסטים משפטיים ופופולריים מעלה שלל דל, מאכזב ובעיקר מוכר של השתקפויות הגוף הנשי.

במאי 2005 ביקשה הוועדה לקידום מעמד האישה בכנסת דין וחשבון מצה"ל עקב פרסומים בעיתונות על הקמתו ותקצובו של גוף חדש: "מנהלת לבחינת הצניעות בצה"ל"¹¹⁶. לדברי נציגי צה"ל, מינהלת זו מצאה (באמצעות רב צבאי שנשלח לבסיסים לבדוק את מצב הצניעות) כי חלה התדרדרות בסטטוס קוו, וכי יש לרענן את כללי הצניעות ואת איסור ההתרועעות של בנים עם בנות. התדרדרות זו מצדיקה – כך צה"ל – שורה של צעדים, כגון הנפקת מדים למדריכות ספורט שיהיו מדים צנועים יותר (מדברי נציגי צה"ל לא ברור מה טיבם של מדים אלה, אולם לפי כתבה בעיתון שעליה מדווחת חברת הכנסת זהבה גלאון, יידרשו מדריכות הכושר ללבוש מכנסיים ארוכים ושרוולים המסתירים את מרפקיהן). יוזמות נוספות שעולות, ככל הנראה, מפעולתה של המינהלת הן הנהגת רחצה נפרדת בכרכות שחייה בבסיסי צה"ל ומתן אפשרות לחיילים או לחיילות שאינם מעוניינים לשרת במצבים של ייחוד (למשל בשמירות) להימנע מכך. חילופי הדברים בין חברי הוועדה לבין נציגי צה"ל מותירים את הקוראת באפלה לגבי

113 לדיון באפשרויות ובסכנות שבחיפוש משמעויות חדשות לגוף הנשי השחור ראו Griffin, *supra* note 69, at p. 519.

114 ראו לעיל, טקסט בין הערות שוליים 77-84.

115 לדברי Olsen: "The current thrust of equal protection for women legitimates departures from rigid female gender identities – allowing what would once have been considered cross-dressing and so forth" (Olsen, *supra* note 1, at p. 216).

116 ראו פרוטוקול מס' 178, הוועדה לקידום מעמד האישה, 18.5.2005 (הכנסת השש עשרה, מושב שלישי) (להלן: הפרוטוקול) <http://www.knesset.gov.il/protocols/data/html/maamad/2005-05-18.html> (13.11.05).

אליס בארץ ה(ה)מראה: הרהורים על השתקפויות הגוף הנשי בשיח על שילוב נשים בתפקידי לחימה בישראל

טיבה של הוועדה, מטרותיה ודרכי פעולתה¹¹⁷. אולם מה שברור הוא שעשר שנים אחרי ההכרעה בעניין מילר נשים עדיין נדרשות להצניע את גופן המיני, המסוכן, המטמא והמחטיא. קריאה חוזרת ונשנית בפרוטוקול הוועדה מעלה יותר שאלות מתשובות. לא ברור לפי איזה מבנה ארגוני תינתן לחיילים הדתיים האפשרות להימנע משירות לצד בנות. מי ישלם את המחיר – הנשים, שבגופן הן בעלות פוטנציאל ההדחה לטומאה ומאיימות על טהרת המשפחה היהודית, או הגברים המעוניינים להישאר מחוץ לטווח האפשרות להדחה.

כך לדוגמה בחילופי הדברים להלן:

”[ח”כ] רשף חן: יש למשל הנחייה שגבר ואשה לא ישמרו יחד במגדל?

אבי זמיר [תא”ל ראש מטה אכ”א וראש המינהלת]: אם לצורך העניין האשה תחליט שהיא לא רוצה עם הגבר במגדל, זכותה להגיד שלא נוח לה, חיילת דתית לא רוצה להיות עם הגבר במגדל.

רשף חן: השאלה היא זאת, האם ההנחייה היא שאם גבר או אשה אומרים אני רוצה להיות רק עם בני מיני אז מקבלים את זה? או שההנחייה היא למפקד, אתה לא תשים גבר ואשה ביחד במגדל או בגיף?

אבי זמיר: לא, רק על פי בקשתה.

שירלי קרני [סא”ל, סגנית יועצת הרמטכ”ל לענייני נשים]: סעיף פקודה אומרת חייל או חיילת יכולים לבקש להימנע ממצב של ייחוד.

היור”ר אתי לבני: השאלה היא אם המפקדים לא מפנימים את המצב הזה, ובעצם מלכתחילה לא שמים ביחד...

רשף חן: זה בדיוק מה שאני מתכוון כשאני אומר, שאם מישהו צריך לזוז הצידה, זה יהיה הם ולא הנשים.

117 כך חשו גם חברי הוועדה, שעד סוף הישיבה לא הצליחו לקבל תשובות בסיסיות מנציגי הצבא באשר לשאלות כמו מתי תסיים מינהלת זו את תפקידה, אם הם יוכלו לקרוא את ההמלצות שהגישה המינהלת לרמטכ”ל באשר לדרכי פעולה, אם ההמלצות שינו את הסטוס קוו בעניין “צניעות” בצה”ל או רק רענונו את אכיפתן ושאלות דומות. בסיכום הישיבה התבקשו נציגי צה”ל לשוב ולדווח על פעילותה של המינהלת כעבור חודשיים והפעם ביתר פירוט ושקיפות. לא מצאתי זכר לישיבה שנייה זו בפרוטוקולים של הוועדה למעמד האישה. משפט הסיכום של היושבת ראש אתי לבני יפה לענייננו: “תמיד כשמקמים מינהלת חדשה, מן הסתם הדברים ישתנו כי צריך להוכיח ולעשות דברים, ועל זה אני רוצה לברוק ולפקח שדברים לא מוחמרים בנושאים האלה” (שם).

ציקי סלע [ראש זרוע יבשה, ראש מחלקת סדיר]: בדיוק בעניין של לאפשר את הזכות לחייל להגיד אני לא רוצה, ולמנוע מצב שמישהו נפגע מהעניין הזה, לדוגמה השמירה. בשביל למנוע מצב כזה, זיהינו שיש יחידות שבהן יש סיכוי שהחיכוך יהיה גבוה כי יש הרבה לוחמות לדוגמה. אז בדיוק לכיוון שאתה הלכת במקומות האלה אנחנו נבנה עכשיו פלוגות שהן חד-מיניות בתחום של הגברים. שאם יש בן זה שלא רוצה להיות עם בת יוכל להיות בפלוגה כזאת.

רשף חן: עכשיו הגעת בדיוק למקום שאני לא מסכים איתך. עד עכשיו הסכמתי לכל. למה לעשות פלוגות חד-מיניות.

ציקי סלע: אתה לא מבין מה שאני אומר לך. בדיוק מה ששאלת ומה שאתה ביקשת. מכיוון שאמרתי שיש מצב שיכול להיות שיהיה חייל שיגיד אני מבחינת תנאי השרות שלי – לשאלה של מגדל השמירה – זה לא מתאפשר לי, אז במקום שאני אפגע בחיילת שהיא משתלבת כלוחמת, אני אקח את אותו חייל ואני אייצר לו מקום מבלי לפגוע בחיילת, באותה מסגרת יש לו מקום שאין בו חיילות¹¹⁸.

במצב הקיים, שבו הצבא קולט לתפקידי לחימה יותר חיילים "עם רגשות דתיים" מאשר חיילות, נראה שהמודל שמתאר מר ציקי סלע יביא לכך שאת המחיר על חשש הייחוד ישלמו לא החיילים המעוניינים לשמור על צניעות, אלא החיילות שגופן נתפס כבעל פוטנציאל להחטיא חיילים אלה¹¹⁹. מי ששיבוצו לתפקיד נתפס ככאב ראש הוא לא החייל המעוניין להימנע מייחוד, אלא החיילת, המחטיאה בפוטנציה. היא המיעוט ביחידות הקרביות, היא מהווה את ההפרעה הפוטנציאלית לתפקוד רגיל, היא שצריך לשבץ אותה בשגרת הפעילות בכפפות של משי, שמא תשובץ עם חיילים שאינם מעוניינים לשרת לצדה. בשלב מסוים בדיון החמקמק הזה עולה הרושם כאילו שמירה על כללי הצניעות תעלה את רמת המוטיבציה של הנשים ולא של החיילים הדתיים:

118 ש.ם.

119 גישת המינהלת, למותר לציין, משקפת הנחה שלפיה רק הגוף הנשי הוא בעל כוח פיתוי מסוכן. הצבא איננו נותן את דעתו על צניעות המדים של גברים ולא אתגר לתשוקה הנשית שעשוי להיגרם מגברים בחזה חשוף או בשרוולים קצרים. לפי השקפה זו, תשוקתן של נשים איננה מסוכנת, איננה פועלת דרך המבט, וספק אם היא בכלל קיימת כגורם מניע לפעולה.

אליס בארץ ה(ה)מראה: הרהורים על השתקפויות הגוף הנשי בשיח על שילוב נשים בתפקידי לחימה בישראל

“אבי זמיר: אני אציע לך הצעה לסיכום. תגידי שבעוד שנה יבואו ויציגו האם יש ירידה בהיקף הבנות שמשתלבות ביחידות השדה וביחידות הים, ותראי שרק עלייה תהיה. המבחן הוא מבחן התוצאה.

רשף חן: זה לא אומר. כדי לא לפגוע ברגשותיו של חייל דתי הוא רוצה שאני אלבש כיפה, אז התשובה היא לא. אפילו אם זה יעלה את רמת המוטיבציה שלו.

אבי זמיר: לא את שלו, אמרתי של הנשים. תבדוק מה קורה במיצוי הנשים בעוד שנה וחצי, ותראה קפיצת מדרגה נוספת.

רשף חן: גם זה לא אומר שום דבר, אם תוך כדי זה צריכות ללכת בלבוש צנוע. יש דברים שהם ערכיים ששם צריך לעבור גבול ללא קשר לתוצאה”¹²⁰.

אבל גם אם צה"ל יצליח להגיע למבנה ארגוני של נפרדים אבל שווים, או נפרדות אבל שוות במקרה של חשש ייחוד (וספק רב אם יצליח), מעניינת בהקשר שלנו העובדה שככל שצה"ל מקדיש מחשבה לגופן של חיילות, זוהי חשיבה במונחים של גוף שיש להצניע ולכסות כדי למנוע ממנו להחטיא גברים לדבר עבירה. הבה נזכר לרגע בעניין ברזני שנדון בתחילת הרשימה (בעניינה של מבקשת פטור משירות ביטחון מטעמים של אמונה דתית שבקשתה סורבה כיוון שהיא לבשה חצאית קצרה מדי לריאיון עם ועדת הפטורים)¹²¹. מגישתה של ועדת הפטורים לגופה של העותרת כגוף גלוי מדי ולא צנוע דיו בשביל להיות גוף של אישה מאמינה, משתמע לכאורה כי ההפך הוא הנכון כשמדובר באישה החילונית המשרתת בצבא: אם הגוף הנשי הפטור משירות הוא זה של “כל כבודה בת מלך פנימה”, כי אז האישה המשרתת בצבא היא מן הסתם אישה פתוחה ומשוחזרת, אקטיבית ופועלת בעולם. פרוטוקול הוועדה לקידום מעמד האישה מעלה כי לא כך הוא: לפי השקפת הצבא, היחס בין האישה הפטורה משירות לבין האישה המשרתת אינו יחס של ניגודים אלא יחס של דרגה. אכן, האישה הדתייה הפטורה משירות ביטחון צריכה לשמור על צניעות ועל מופנמות יתרות, אולם גם האישה המשרתת בצבא היא בעלת מיניות מסוכנת שיש לרסן דרך דרישות צניעות. אף שלאישה המגויסת יש, לפחות לכאורה, יותר מרחב פעולה מחוץ לספרה הפרטית, זהו מרחב עמוס בתנאים מגבילים ומצמצמים: כן, חיילת, אבל עדיין אישה. תמיד אישה. ולכן

120 הפרוטוקול, לעיל הערה 116.

121 ראו פרק ב לעיל.

בהגדרה, גופה נגוע באותות הקין של הגוף הנשי, שאותם עליה לנטרל ולהסוות כמיטב יכולתה¹²².

האם לצד המבט הממשמע הממשיך להיות מופנה לנשים בכל זאת מתהוות דרכי גישה חדשות אל הגוף הנשי? ממצאיו של דוח מבקר המדינה משנת 2002 מעלים כי למרות הכוונה המוצהרת לשלב נשים בתפקידי לחימה צה"ל איננו נותן דעתו על גופה של הלוחמת, על הגוף שנדרש לבצע משימות חדשות לו; כל מעייניו נתונים לגוף

122 טקסטים ספרותיים עכשוויים על חיי הצבא מציירים תמונה דומה. כך למשל ברומן של רון לשם **אם יש גן עדן** (2005) מספר הגיבור כי מפקד המחלקה שינה את שמו בטירונות מלירד לארז. "עצור, עצור. מה זה? הוא שאל. 'מה זה לירד? לירד זה שם של כוסית. מהיום קוראים לך ארז. מברוכ' (שם, בעמ' 21). המונחים הצבאיים, לפי רומן זה, רוויים סקסיום בסיסי ומושרש: "כרטיסן הוא אחד שמשכיב את כולן, טוביה החולב הוא גם אחד שמשכיב את כולן, אבל חנון משקפופר. ככבה היא אחת שמודיינת, פותחת בקפה (תעלה אצלה לקפה, היא תיפתח, עיין ערך בתולה באוזן, חמה בוילר)" (שם, בעמ' 28). (הקטעים מצוטטים בביקורת ספרות מאת חיים פינקלמן "אם יש גן עדן, הוא נמצא בלבנון ויש בו רק גברים" הארץ 11.1.06, מוסף ספרים). אוסף חדש של סיפורים מאת חיילים ועל הצבא נפתח בשירו של רוני סומק, המתאר נוהג שלפיו נקודות ציון צה"ליות מקבלות שמות של בנות (לעיתים הן קרויות על שם בנות זוג של המפקדים) או של איברי גוף נשיים: "היו לנו 30 שניות להסתער על הפטמה, היא היתה גבעה/ שהזדקרה בקצה מסלול המכשולים של בסיס הטירונות" (ראו רוני סומק "שלשים שניות להסתער על הפטמה" הקשב! – אנתולוגיה של סיפורי צבא (ירון אביטוב, רן יגיל עורכים, תשס"ה) 10). כן ראו את שירו של יהונתן גפן: "אתם זוכרים, לפני הקרב עמדנו מתוחים/ סביב לשלחן החול, והמפקד נתן לגבעות/ שמות של בחורות. דינה לתל עזזיאת, / שולה לתל פחור, וגילה לגבעת 476 במפת הספרים. שבתאי השמן מת על דינה, / מוסה המצחיק מת על שולה. אליהו שהיה אתי באהל מת על גילה. ורק אני/ נשארתי עם נורית שעכשו היא גבעה" (יהונתן גפן "תשעה חדשים אחרי אחת המלחמות" בעיקר שירי אהבה (לא מצוינת שנה) 27). נראה כי נוהג זה קיים עד היום. עדויות לתפקידו של השירות הצבאי כ"מכונן גבריות נורמטיבית" אינן חסרות. ריאיון עם חייל ששירת בחברון בראשית העשור הנוכחי מעלה כי החיילים מקבלים לבסיס שלושה עיתונים: ידיעות אחרונות, מעריב ובלייזר. על השקפת העולם הסקסיסטית של עורכי המגזין האחרון ראו אלון הדר "על הזין שלהם" מוסף הארץ 13.1.06 ("כוסיות מוכר", מכריז נעמן [העורך] בקול צרוד, מלא בטחון. 'בטח שמוכר...").

דוגמאות נוספות משיחות שערכתי עם חיילים שהשתחררו מצה"ל בשנים האחרונות: מעל בסיס בה"ד 1, בסיס ההדרכה לקורס קצינים, מצוי בסיס של חיל האוויר. עד לא מזמן בבה"ד 1 היו רק גברים, ובבסיס חיל האוויר שירתו גם נשים. בסיס חיל האוויר מכונה בפי החיילים בקורס קצינים "ג'בל פוס". ולבסוף, במחזור הראשון של קורס טיס שפתח את שורותיו לבנות היו הבנות בגף (מחלקה) אחד בקורס. גף זה כונה "גף הכוסיות" (דיווח של חיילת שהשתתפה בקורס זה, 18 בינואר 2006). על ההבניה של מיניות זכרית ונקבית בצבא ראו גם איל בן-ארי, עדנה לוי-שרייבר "בינוי-גוף, בינוי-אופי ובינוי אומה: המגדר והשירות הצבאי בישראל" *תרבות דמוקרטית* 4-5 (תשס"א) 99, 117-119.

אליס בארץ (ה)מראה: הרהורים על השתקפויות הגוף הנשי בשיח על שילוב נשים בתפקידי לחימה בישראל

האישה במשמעויותיו המסורתיות¹²³. דוח מבקר המדינה מצא כי גורמי הרפואה והכושר הקרבי בצה"ל לא היו מעורבים בקליטת הנשים ביחידות הלוחמות אף שקצין רפואה ראשי התריע שסרגלי הדירוג למאמצים גופניים ביחידות צה"ל ותכניות האימונים נקבעו עבור גברים, והם אינם מביאים בחשבון את ההבדלים הפיזיולוגיים ביכולת ביצוע מאמצים, בחוזק העצמות ובנשיאת משקל¹²⁴. עקב כך נשים המשובצות בתפקידי לחימה בלי שסרגל המאמצים יותאם לגופן (למשל במערך הנ"מ בחיל האוויר או בבית הספר לתותחנים) נפגעות משברי מאמץ בשיעורים הגבוהים במאות אחוזים משיעורי הפגיעה של גברים¹²⁵. נשים ששולבו במקצועות התחזוקה למשל מתפקדות בעיקר כ"עוזר כנגדו" – לא כבעלות מקצוע ממש, אלא כסייעות לגברים בביצוע העבודות. הנשים מדווחות כי אין מצד צה"ל מחשבה על יכולותיהן הפיזיות בהקשר של תפקידים אלה. כך למשל 23% מהנשים ששובצו כמש"קיות תחזוקה בצה"ל בשנת 2000 נשרו או קיבלו פטור בשל סיבות רפואיות, וזהו שיעור נשירה כמעט כפול מנשירת הגברים במקצוע זה¹²⁶.

123 "שירות נשים בצה"ל" דוח מבקר המדינה 53 א לשנת 2002 (להלן: דוח מבקר המדינה), 147-135.

124 שם, בעמ' 141-142. ממצאים נוספים ברוח זו: "באפריל 2000 כתב מפקד היחידה לפיזיולוגיה צבאית במפקדת הקרפ"ר לקצינת חיל הנשים הראשית, לראש מחלקת הבטיחות המטכ"לית ולראש מחלקת בטיחות באימונים במוז"י, בין השאר, כי יישום השילוב של חיילות במסגרת תפקידי שדה בצה"ל, על רקע ההבדלים הפיזיולוגיים בין נשים לגברים, חייב להיעשות לאחר עבודת מטה רצינית ומעמיקה שבראשה יעמוד פרויקטור בעל אוריינטציה פיזיולוגית-רפואית... הביקורת העלתה, כי רק בספטמבר 2001 אישר מפקד מוז"י תקציב של 200,000 ש"ח לביצוע מחקר בנוגע להיבטים פיזיולוגיים של נשים בתפקיד לחימה. אולם, עד מועד סיום הביקורת, ינואר 2002, לא הוחל בביצועו, ועדיין קיימים פערי ידע בתחום הפיזיולוגיה, שמילויים חיוני לשילובן של הנשים בתפקידי לחימה". אתר האינטרנט הרשמי למתגייסים לצה"ל מפרסם המלצות לאימוני כושר למועמדות לגיוס, הכוללות פירוט של אימוני ריצה ואימוני כוח. ההוראות ניתנות בלשון נקבה, אולם לא ברור מן האתר אם מדובר בטבלאות מרחקים ומהירויות מתאימות לנשים; ראו "בואי נתגייס בכושר" <http://www.aka.idf.il/giyus/general/default.asp?CatID=12943&DocID=26205> (5.12.05). כן ראו דיונים של בן-ארי ולוי-שרייבר על הכנת תוכנית לנשים לצבא. בעוד ההכנה לבנים מדגישה את חשיבות הכושר הגופני, ההכנה לבנות מדגישה למשל את הקשיים הרגשיים הכרוכים בפרדה מן ההורים (בן-ארי ולוי-שרייבר, לעיל הערה 122, בעמ' 107).

125 מחקר המשווה את נתוניהם הפיזיולוגיים של נשים ושל גברים מסיק כי גם כשהן בכושר מעולה, נשים, ככלל, חלשות מגברים, ושילובן בתפקידי לחימה יצריך אימונים גופניים מותאמים ושינוי קריטריונים. דפנה ליבסטר, יובל חלד, יאיר שפירא, יורם אפשטיין "שילוב נשים במערך הלוחם – היבטים פיזיולוגיים" הרפואה 137 יא (1999) 521.

126 דוח מבקר המדינה, לעיל הערה 123, בעמ' 139.

בנוסף, שילוב נשים במקצועות חדשים נעשה ללא קביעת מדדים שעל פיהם תיבחן הצלחת השילוב: לא ברור מתי יהיה ניתן להתחיל לשלבן במסגרת התקן ולא כעל-תקניות, ולא ברור מתי המקצועות שבהם הן משולבות יפסיקו להיות מוגדרים כמקצועות בניסוי¹²⁷.

מדוח מבקר המדינה עולה אפוא כי על אף הניסיון לשלב נשים בתפקידי לחימה צה"ל לא העניק סיכוי ממשי לאפשרות לבדוק מה עוד מסוגל הגוף הנשי לעשות וכיצד. ככל האמור בגוף הנשי, צה"ל מוכן לאחת משתי האפשרויות האלה: או שנשים תתאמנה את גופן לתבניות הגבריות הקיימות על מנת לקבל תפקידים שהיו נחלת חלקם של גברים, או שהן תישארנה "נשיות במובהק", ולכן כאלה שמיניותן מסוכנת וראויה להצנעה, ורבייתן מגבילה אותן, אך באותה עת הן מקשטות את הבסיס ומרככות את השירות הצבאי עבור גברים דרך הרוך והיופי שלהן¹²⁸.

תמונה דומה עולה מבג"ץ לאורה מילוא, עתירתה של מועמדת לשירות ביטחון שסירבה לשרת בצה"ל בשל התנגדותה למדיניותו של צה"ל בשטחים¹²⁹. גם בפסק דין זה הגוף לכאורה איננו רלוונטי. כפי שמבחינה דפנה ברק-ארוז, מילוא הציגה בקשה שבמבט ראשון נראית בקשה הפוכה מזו של אליס מילר (האחת ביקשה פטור משירות והשנייה ביקשה לשרת בשירות מאתגר ומשמעותי יותר ממה שהותר לה), אולם במבט שני, ממשיכה ברק-ארוז, בקשותיהן של מילר ושל מילוא דומות: שתיהן ביקשו להיות אזרחיות שוות. כפי שמילר ביקשה בדיקה עניינית, כמו לגברים, של כישוריה כטייסת, מילוא ביקשה שסירובה לשרת בצבא יהיה בעל תהודה ומשמעות אזרחית דומה לתהודה שמעוררת סרבנות גברים¹³⁰.

סעיף 36 לחוק שירות ביטחון משנת 1986 מתיר לשר הביטחון לפטור מועמדים לשירות ביטחון מטעמים שונים, כגון חינוך, "משק לאומי" או "מטעמים אחרים". ועדות הפטור הצבאיות העניקו פטור לחיילים המתנגדים לשירות צבאי מטעמי מצפון

127 שם, בעמ' 138-139.

128 ראו דפנה יזרעאלי "מגדור בשירות הצבאי בצה"ל" תיאוריה וביקורת 14 (1999) 85.
129 בג"ץ 2383/04 מילוא נ' שר הביטחון, פ"ד נט(1) 166 (להלן: עניין מילוא); הרעיון לקשר בין שני פסקי הדין כמעלים סוגיות דומות בדבר שירות נשים בצבא והשוויון של נשים הוא של פרופ' דפנה ברק-ארוז; ראו דפנה ברק-ארוז "על טייסות וסרבניות מצפון: מאבק אחד או מאבקים שונים?" (מפורסם בספר זה). כן ראו דנג"ץ 7802/04 מילוא נ' שר הביטחון, תק-על 2004(4), 719 (דחיית בקשתה של העותרת לדין נוסף: "לא נעלם ממנו כי סרבנות מצפון – בעיקר סרבנות מצפון סלקטיבית – הופכת בשנים האחרונות לתופעה שכיחה משהיתה בעבר, ואולם מבחינה סטטיסטית מדובר, בשלב זה, במקרים ספורים בלבד. אשר לנשים, נתקלנו עד כה במקרה אחד יחיד ומיוחד – עניינה של העותרת" (פסקה 10 לפסק הדין)).

130 ברק-ארוז, לעיל הערה 129.

דרך סמכותם להעניק פטור "מטעמים אחרים". ועדות אלה סירבו לתת פטור לחיילים שסרבנותם סלקטיבית, כלומר שאינם מתנגדים לשירות צבאי באשר הוא, אלא לשירות בצה"ל בנסיבות המדיניות הקיימות. לאור הפרשנות המצמצמת של סעיף 36 לחוק ביקשה לאורה מילוא מוועדת הפטור להכיר בסרבנות המצפון שלה מכוח ההסדר המיוחד לנשים הקבוע בסעיף 39(ג) לחוק. סעיף זה מעניק פטור משירות צבאי לאישה שהוכיחה "כי טעמים שבמצפון או טעמים שבהווי משפחתי דתי מונעים אותה מלשרת בשירות בטחון".

בג"ץ החיל את דין הגברים על הנשים וקבע כי דינה של העותרת הוא כדין הסרבנים הסלקטיביים הגברים. משמע, נקבע כי סעיף 39 לחוק אינו מכיר בסוג ההתנגדות שלה כמעניקה פטור. במובן זה, כפי שמבחינה ברק-ארז, פסק הדין מסתמך על מודל ליברלי של שוויון בין נשים לגברים, אולם החקיקה שעליה מתבסס פסק הדין, ושאת הלגיטימציה שלה הוא מאשש בהנמקתו, היא אותה חקיקה הדוחקת את הנשים אל אזרחות מסוג ב', בעלת חובות גיוס מופחתות, בגלל אופיו המיני, המחטיא והראוי להצנעה של גופן.

פרשנותו של פסק הדין את סעיף 39 לחוק מבקשת להבדיל אותו מסעיף הפטור הכללי לגברים ולנשים (סעיף 36), החל על גברים ונשים כאחד, על ידי הבנתו כסעיף המתיחס למצפון הנשים רק כאשר מצפון זה קשור למסורת ולהווי משפחתי דתי:

"הדעת נותנת כי 'טעמי מצפון' המצדיקים פטור משירות לנשים על-פי סעיף 39 הם טעמים שונים בטיבם מאלה שעליהם משתרעת סמכות הפטור על פי סעיף 36... ניתן אפוא להניח כי הפטור לנשים מכוח הדין עוסק בסוג עניינים אחר מזה המצוי במסגרת סמכות הפטור הכללית של השר... הפטור משירות צבאי הנתון לאישה על-פי סעיף 39 מטעמי מצפון או על רקע הווי משפחתי דתי, נועד ביסודו להכיר במניעותן של נשים מלשרת במסגרת הצבא על רקע תפיסות דת, מנהגים ומסורות עדתיות שאליהן הן משתייכות ולכבדה..."

הפטור מטעמי מצפון הניתן לאישה מכוח הדין נועד להגן על מעמדן של נשים בעדות מסורתיות אשר על פי תפיסת בני העדה, שירותן בצבא אינו מתיישב עם שמירה על כבודן וצניעותן, ופעמים אף סותר הוראות מפורשות בציוויי הדת החלים עליהן...

הפטור לאישה מכוח הדין על-פי סעיף 39 מתאפיין בהיותו מיוחד לאישה
באשר היא אישה. עניינו בטעמים הקשורים במסורת, במנהגים, באמונות
ובאורחות חיים דתיים ועדתיים¹³¹.

לפי פרשנות זו, המצפון הנשי שאליו מתייחס סעיף 39 לחוק הוא רק זה העוסק
במידה שבה האישה מצייתה לתכתיבי ה"הווי המשפחתי הדתי" שלה. זוהי פרשנות
המתעלמת מלשון הסעיף, מההיסטוריה החקיקתית שלו ומהשלכותיו על מעמדן של
נשים בקבוצות מסורתיות. ראשית, פרשנות זו מתעלמת מן המילה או שבלשון סעיף
39(ג) לחוק ("טעמים שבמצפון או טעמים שבהווי משפחתי דתי")¹³². שנית, כפי
שמראה ד"ר נויה רימלט במחקרה על יחס המשפט הישראלי לסרבניות מצפון, היא
מתעלמת מההיסטוריה החקיקתית, המעידה על כוונה להכיר בסרבנות מצפון של נשים.
ושלישית, פרשנות זו מציגה את הפטור מטעמי הווי משפחתי דתי כזכות, כהסדר שהוא
חיובי לנשים, ובכך היא מעלימה את הבעייתיות הכרוכה במתן גושפנקה חוקתית
לפרקטיקות של קבוצות מיעוט המפלות קבוצות מוחלשות בתוכן¹³³.

לפי גישת המחוקק, שפסק הדין מספק לה גיבוי בלתי מסויג, כבודה של האישה
בבית פנימה¹³⁴, ו"העדות המסורתיות" שבתוכן חיות חלק מנשות ישראל הן עדות

131 עניין מילוא, לעיל הערה 129, בעמ' 186, 189, פסקה 13 לפסק הדין.
132 לעמדה דומה ראו אמנון רובינשטיין "צה"ל מעניש רק חילוניות" הארץ 23.3.04 (צה"ל
מפרש לא נכון את החוק כאשר הוא מבחין בין התנגדותן המצפונית של נשים דתיות לשרת
בצבא לבין התנגדותן המצפונית של נשים חילוניות).
133 ראו נויה רימלט "על מצפון, מגדר ושוויון: גלגוליה של סרבנות המצפון הנשית בין חוק
שירות ביטחון לבג"ץ לאורה מילוא" עיוני משפט כט (תשס"ו) 449.
134 מעניין להשוות את הקביעה בעניין מילוא כי כבודן של נשים עשוי להיפגע על ידי שירות
בצבא, לבין הקביעה של הוועדה שהחליטה לא לשלול את דרגותיו של האלוף יצחק
מרדכי עקב הרשתו בעבירות מין. אם אצל נשים השירות בצבא עשוי לפגוע בכבודן, הרי
שאצל גברים השיגהם בשירות הצבאי הם חלק מכבוד האדם שלהם.
"דרגת קצין היא חלק מ'כבוד האדם' שלו, על פי חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו... נותרה
לו ההיסטוריה שלו. נותרו לו לזכותו פעולותיו בעבר בשירות המדינה, בצה"ל ובמשלה.
נותר לו הכבוד שהעניקה לו ההיסטוריה הצה"לית שלו... האם ראוי ליטול מהאלוף את
הכבוד הזה, שהשיג תוך חירוף נפשו בשדות הקרב?... הכבוד הזה הוא גם כבודו של
צה"ל. בכל מעשיו בצה"ל (למעט העבירה שעבר תוך תקופת שירותו הפוגעת בכבודו),
הביא האלוף אך כבוד ויקר למסורת צה"ל, ותרם רבות לבטחון המדינה" (החלטת הוועדה
לפי סעיף 533 לחוק השיפוט הצבאי, תשט"ו-1955, ס"ח 171, בעניין בקשת הפרקליט
הצבאי הראשי לפגוע בדרגתו של האלוף יצחק מרדכי). שימו לב גם בכבודו של מי פגעו
מעשיו הפליליים של האלוף. על תפקידו של מושג הכבוד בשיח הישראלי, בכלל,
ובהבניית התפקידים בין המינים, בפרט, ראו אורית קמיר שאלה של כבוד – ישראליות
וכבוד האדם (תשס"ה).

הדורשות ומצפות מהן להגביל עצמן לספרה הפרטית, לשמור על צניעותן ולביית את מיניותן שמא זו תחטיא גברים שיימצאו בקרבתן¹³⁵. שוב אנו חוזרים לדמותה של האישה כגוף, אותה תפיסה שהפמיניזם ניסה לאתגר מראשיתו¹³⁶. כך שאם ברמת הפשט מעניקה הילכת מילוא יחס שווה לנשים ולגברים, הרי שהנמקת פסק הדין מקנה לגיטימציה ותוקף להסדר המשפטי הפוטר נשים בשל הצורך שלהן לשמור על צניעות וטוהר.

לכסוף, הבה נבחן ריאיון עיתונאי עם סג"מ קרן קאופמן, קצינת תצפיות שהיא האישה היחידה המשרתת בהר דב והרביעית בלבד המורשית לשהות בו מאז נסיגת צה"ל מלבנון במאי 2000. נדמה שהמרואיינת עומדת בשורה אחת עם מרואיינותיה של ששון-לוי שהוזכרו לעיל. היא מעדיפה להיות מפקדת של בנים מאשר של בנות כי "בנות הן הרבה יותר תחרותיות ולכן הרבה יותר קשה להיות מפקדת של בנות. בסופו של דבר

135 ההכרעות בעניין מילוא מחזקות את היחס לחובת השירות של נשים בצבא כאל חובה מופחתת מזו של גברים. כך למשל בסוף ההחלטה הדוחה את בקשתה של מילוא לדיון נוסף כותב השופט מ' חשין: "למותר לומר כי אינני דן בשאלה מה ייעשה בעותרת, ואם נכון לשפוט אותה ולשולחה לכלא. שאלה זו לא הועמדה להכרעתי וממילא לא אכריע בה. אעיר עם זאת, כי לא נוכל להתעלם מן העובדה שבנושא זה של גיוס לצבא נקבעו בחוק הסדרים מיוחדים לנשים, בשונה מן ההסדר החל על גברים" (עניין מילוא, לעיל הערה 129, בפסקה 13 לפסק הדין). משמע, מצד אחד עולה מעניין מילוא כי דין התנגדותן הסלקטיבית של נשים הוא כדין התנגדותם הסלקטיבית של גברים (והתנגדות כזו איננה מקנה פטור משירות), ומצד אחר, בכל זאת אם אישה מתנגדת התנגדות מצפונית סלקטיבית, עדיין ייתכן שאין צורך להתייחס לכך באותה החומרה כמו להתנגדות דומה של גבר. כן ראו לילי גלילי "סרבניות לא שולחים לכלא – האם זו זכות או אפליה?" הארץ 21.1.04 (סקירה של היחס המרוכך של ועדות הפטור משירות לבנות לעומת היחס המחמיר לבנים).

136 מעניין להיווכח כיצד אפילו בטקסט שיפוטי המנסה להעביר מסר של שוויון בין המינים, חלוקת התפקידים היא בסופו של דבר בין הנשים האימהות לבין הגברים המפקדים; ראו ת"מ 1/05 התובע הצבאי הראשי נ' עאטף זאהר, פדאור 05 (21) 600 – בגזר דינו של אל"מ עאטף זאהר על עבירות המין שביצע בחיילת הנתונה למרותו נכתב: "אכן, תדע כל אם עבריה שמסרה את בנה או בתה בידי מפקדים ראויים לכך, וידעו גם מפקדי צה"ל כי אם ימצא שאינם ראויים לכך – הם ייענשו בחומרה" (שם, בפסקה 7 לגזר הדין). כותבי הטקסט הרשו לעצמם לעשות פרפרזה על המשפט המקורי של בן גוריון לשם הייצוג ההולם של שני המינים (הנוסח המקורי הוא כזכור "תדע כל אם עבריה שמסרה גורל חיי בנה לידי מפקדים ראויים לכך"), אולם השכתוב התמצה בהוספת חיילות למשפט, חיילות הראויות להגנה. אבות לא נוספו למשפט – אימהות הן עדיין המוסרות את בניהן ואת בנותיהן לצבא. גם מפקדות לא נכנסו אליו.

העובדה שמרבית הפקודים שלי הם בנים זה יתרון עצום כי יש לי הרבה יותר ספייס לעשות את התפקיד"¹³⁷.
 כמו המרואיינות אצל ששון-לוי, הקצינה איננה רואה עצמה כמייצגת של הגוף הנשי, אלא כחריג שאינו מעיד על הכלל:

"על אף שקאופמן עושה את התפקיד על הצד הטוב ביותר היא לא חושבת שזה יפתח את הדלת לעוד חיילות וקצינות לשרת בעתיד הקרוב בהר דוב. 'אני חושבת שיש הרבה צדק והיגיון בהחלטה שחיילים יכולים לשרת בהר וחיילות לא מורשות בכלל לעלות אליו', היא אומרת.

'אני מאמינה שחיילים ערוכים הרבה יותר טוב מחיילות להתמודד עם מקרים שעלולים להתרחש כתוצאה מהפעילות המבצעית. אני מנסה לדמיין סיטואציה שבה חיילת צה"ל נהרגת בפעילות מבצעית, וזה משהו שלא מסתדר לי בראש. אני גם לא רוצה לתאר מה יהיו התגובות בצבא ומחוצה לו אם אסון כזה יתרחש. תאר לך מה היה קורה אם חיילת היתה נופלת בשבי החיזבאללה, אני חושבת שבאותו יום היו סוגרים את כל התפקידים שקיימים בצבא לבנות"¹³⁸.

הגוף שהקצינה מקימה לפנינו בדבריה על עצמה מצטייר כגוף בדראג יותר מאשר כגרסה חדשה של גוף נשי. זהו גוף השואף להתאים עצמו לתבנית הגברית. גוף קפוץ וסגור, תחום וקשיח, נמנע מרגשנות, משרר אי-פגיעות ואי-היחירות. את גופה היא מבדילה מן "המקרה הרגיל" של הגוף הנשי, שהוא גוף חדיר ופגיע, ראוי להגנה ולצמצום מרחב הפעולה שלו מחשש פגיעה אנושה.

הטקסטים מן העשור האחרון מדגימים אפוא את כוחה של החלוקה המגדרית ואת ההיררכיה המשתמעת מחלוקה זו: בנות חשות שהן צריכות להיות בדיוק כמו בנים בשביל להצליח בצבא, ועם זאת הן מרגישות שהן לעולם לא תהיינה ממש כמו בנים, אלא תמיד בעמדת נחיתות מובנית. פרנסי הצבא, כפי שעולה מדוח מבקר המדינה, מניחים לנשים להיות מאחור בכך שהם אינם שוקלים הסדרים שונים המותאמים לגופן¹³⁹.

בשלב זה של הדיון יש לשאול אילו מן התאוריות שהוצגו לעיל מאפשרות התמודדות פרוקודטיבית עם האתגר של מחשבה על גוף האישה בתפקידי לחימה. האם

137 יובל לידור "בת יחידה" מעריב 1.11.05, המגזין.

138 ש.ם.

139 היעדר המחשבה על תכונות גופן של חיילות קרביות בולט במיוחד לאור תשומת הלב הרבה שמקבל הגוף הנשי בתפקידיו המסורתיים, כפי שמשקף מדיוני הוועדה לקידום מעמד האישה (לעיל, טקסט בין הערות 116-120).

אליס בארץ ה(ה)מראה: הרהורים על השתקפויות הגוף הנשי בשיח על שילוב נשים בתפקידי לחימה בישראל

התאוריה הפוסט סטרוקטורליסטית מציינת אותנו בכלים להבנת מצבו של הגוף הנשי בצבא? בחיבור בין ניתוח המקרה של הגוף הנשי כפי שהוא משתקף בדיון על נשים בתפקידי לחימה, לבין הטיפול של התאוריה הפמיניסטית בגוף, דומני שעיסוק בשרירותיותה של החלוקה המגדרית כפי שמציעה לנו התאוריה הפוסט סטרוקטורליסטית איננו מציע לנו מסגרת מספקת על מנת להבין את האתגרים העומדים בפני נשים בצבא. כפי שהניתוח של אורנה ששון לוי והריאיון עם סג"מ קאופמן מדגימים, אכן יש רכיב משמעותי של ביצועיות באופן שבו חיילות "עושות" את המגדר שלהן. אבל היותו של המגדר גמיש ובר-חיקוי איננו סיבה לאופטימיות בהקשר זה כיוון שהדינמיקה של משחק בין המגדרים היא חד-כיוונית. כפי ששמנים הם השואפים לשנות את משקלם (ולא רזים), כפי שבעלי אף גדול הם העושים ניתוחים פלסטיים לשינוי אפם לאף סולד ולא להפך, כך נשים הן המאמצות את המחוות הגבריות, ולא גברים את התכונות הנשיות. כדברי בורדו:

"Do we have a multi-million-dollar industry in corrective surgery because people are asserting their racial and ethnic identities in resistance to prevailing norms, or because they are so vulnerable to the power of those norms?"¹⁴⁰

מן הטקסטים שנבחנו לעיל משתקפת מציאות שלפיה נשים מכירות בעוצמתה של החלוקה המגדרית הקיימת ופועלות בתוך אילוניה, לכן על הניתוח הפמיניסטי לתת דעתו על מבני הכוח המגבילים את גופן של נשים לתוך המערכת הבינארית הנעה בין נשיות מסורתית לבין "דראג" גברי, הן על המחירים שמשלמות נשים בתוך מבנים אלה, הן על הדרכים לערער עליהם.

ה. סיכום

בהיעדר האפשרות לעתור לבג"ץ בארץ המראה, אליס של לואיס קרול מצטרפת למשחק שכלליו אינם מוכרים לה, ועליה לגלותם תוך כדי התקדמות. חוקי ארץ המראה

140 Bordo, *supra* note 104, at p. 295. תופעות תרבותיות המתגרות לכאורה מסגרת הסברית זו הן אימוץ תסרוקות אפריקניות-אמריקניות על ידי לבנים, או ניתוחים פלסטיים של נשים לבנות לקבלת ישבן שופע כשל ג'ניפר לופז, אולם יש לראות תופעות אלה בתוך הקשרן: אין מדובר בפתיחות שוויונית ומקבלת של תרבות המיעוט, אלא בבחירה סלקטיבית ובטוחה של מאפיינים מתרבות זו. על כך ראו Anne Norton *Reflections on Political Identity* (1988), 89-90.

כפי שהם אינם מזהים את אליס. אין לה מקום להשתלב בארץ זו. החוקים כתובים מראש, גחמתיים, והיא לא הייתה שם בעת התגבשותם. כל שהיא יודעת הוא כי קיימת אפשרות קידום בסולם הדרגות בארץ המראה. המלכה מבטיחה לאליס: "כשתגיעי למשבצת השמינית תהיי מלכה"¹⁴¹. אחרי הרבה אי-הבנות, השפלות, מבוכות והתפתחויות בלתי צפויות אליס מצליחה להגיע למשבצת השמינית ומגלה שכתר זהב על ראשה:

"נהדר!!!" אמרה אליס. 'אף פעם לא חשבתי שאהיה מלכה כל-כך מהר...' ¹⁴².

אבל המלוכה איננה מקנה לה מקום בארץ המראה; מקום שבו היא נינוחה, מעורה במרחב, מבינה איך הדברים עובדים וכיצד עליה לנהוג.

"ואם באמת אני מלכה..."

'מה זאת אומרת 'אם באמת אני מלכה'? איזו זכות יש לך לכנות את עצמך כך? אינך יכולה להיות מלכה, לפני שתעברי את הבחינה המתאימה"¹⁴³.

היא נכשלת במבחן אחרי מבחן על ידי שתי המלכות. היא מוכרזת על ידיהן כחסרת נימוס¹⁴⁴. כמי שאיננה יודעת חוקים בסיסיים, למשל חוקי חשבון פשוט¹⁴⁵. אפילו דברים שנדמה לה שהיא יודעת, כמו איך להכין דייסת קוואקר, אין לה אפשרות לבטא אל מול חוסר הקשב של המלכות.

לבסוף מוצאת עצמה אליס "לפני פתח מקושת, ומעליו רשומות המלים 'המלכה אליס' באותיות ענקיות, ומשני צדי הקשת היו תלויות ידיות של פעמון; האחת סומנה ב'פעמון לאורחים', והשנייה ב'פעמון למשרתים'"¹⁴⁶. אבל היא אינה יודעת באיזה פעמון לצלצל: היא איננה אורחת ואיננה משרתת. אין פעמון המסומן "מלכה". היא דופקת בדלת. הקרפד הפותח את הדלת משיב לשאלתה הכעוסה איפה המשרת שתפקידו לענות לדלת ב"תשובה" לענות למי?". שוב היא איננה מצליחה לזכות בהכרה בנוכחותה. כשאלים מצליחה להיכנס לבסוף לארוחת ההכתרה החגיגית שלה – ארוחה שלא היא יזמה, אבל שהיא מוכרזת בה כמארחת – הגעתה מתקבלת במבוכה ובשתיקה. היא

141 קרול, מבעד למראה, לעיל הערה 3, בעמ' 49.

142 שם, בעמ' 153.

143 שם, בעמ' 153-154.

144 שם, בעמ' 156.

145 שם, בעמ' 157.

146 שם, בעמ' 162.

אליס בארץ ה(ה)מראה: הרהורים על השתקפויות הגוף הנשי בשיח על שילוב נשים בתפקידי לחימה בישראל

מתיישבת על כיסא בין המלכה הלבנה למלכה האדומה ומשתררת דממה. כך נשברת הדממה:

"לבסוף המלכה האדומה פתחה. 'הפסדת את המרק ואת הדג', אמרה. 'הגישו את הבשר!' והמלצרים העמידו ירך של כבש לפני אליס, שהסתכלה בה די בחשש, כי מעולם עוד לא הוטל עליה לחתוך בשר.

'אני רואה שאת מתביישת קצת: בואי ואציג אותך בפני הירך הזאת', אמרה המלכה האדומה. 'אליס – ירך: ירך – אליס'. ירך הכבש קמה בצלחת והחוותה קידה קטנה לאליס; ואליס החזירה קידה, בלי דעת אם להיבהל או להיות משועשעת"¹⁴⁷.

אבל מה שנדמה כנחמדות מסבירת פנים של המלכות מתגלה גם הוא כנתיב חסר מוצא. אליס איננה מצליחה להשתלט על תפקיד המארחת בארוחה שלה עצמה:

"אפשר לתת לכן חתיכה?' אמרה, לוקחת את הסכין והמזלג, ומעבירה מבט ממלכה אחת לשנייה.

'מובן שלא', אמרה המלכה האדומה, בהחלטיות רבה: 'זה לא מנומס לחתוך מישהו שרק עכשיו הוצגת בפניו. קחו מכאן את הבשר!' והמלצרים נשאו אותו משם, והביאו פודינג-שזיפים ענקי במקומו.

'אל תציגו אותי בפני הפודינג, בבקשה', אמרה אליס במהירות, 'אחרת לא נאכל בכלל. אפשר לתת לכן קצת?'

אבל המלכה האדומה החמיצה פנים, ונהמה 'פודינג – אליס: אליס – פודינג. קחו מכאן את הפודינג!' והמלצרים לקחו אותו משם כל-כך מהר, שאליס לא הספיקה להחזיר לו קידה.

אבל היא לא היתה סבורה שהמלכה האדומה היא היחידה שצריכה לחלק פקודות; לכן, בתור ניסיון, קראה 'מלצר! תביא את הפודינג בחזרה!' והפודינג חזר בן רגע, כבמעשה-להטים. הוא היה כל-כך גדול, שהיא לא יכלה להבליג על ביישנות-מה בנוכחותו, כמו שקרה לה בחברת בשר-הכבש: אבל התגברה על הביישנות במאמץ גדול, פרסה פרוסה והושיטה אותה למלכה האדומה.

'איזו חוצפה' אמר הפודינג. 'מעניין איך זה היה מוצא חן בעיניך, אם הייתי פורס פרוסה ממך, יצור שכמותך!' ¹⁴⁸.

אליס לא מצליחה לנאום נאום תודה כמתבקש, הארוחה הופכת לתוהו ובוהו פרוע, ואליס נעשית כעוסה ומאבדת את סבלנותה.

"באותו רגע היא שמעה לצדה צחוק צרוד, ופנתה לראות מה קרה למלכה הלבנה; אבל, במקום המלכה, ישבה לה בכיסא ירך-הכבש..."

'אני לא יכולה לסבול את זה יותר!' קראה, מזנקת ממקומה ותופסת את המפה בשתי ידיה: משיכה הגונה אחת, והצלחות, המגשים, האורחים והנרות – כולם נפלו והתנפצו בערימה ארצה" ¹⁴⁹.

אליס מחזירה את המלכה למידותיה הטבעיות ככלי שחמט. היא מורידה אותה מן השולחן ומנערת אותה בכוח. כשהיא מתעוררת מן ההזיה, נותר לה רק לברר של מי היה החלום הזה – שלה או של המלך האדום.

חוקרי ספרות מתייחסים לספר זה כאל סיפור גדילה, שיש בו התפתחות לינארית מילדות לבגרות דרך גילוי הכללים ¹⁵⁰. ייתכן, אך לדעתי יש לשקול גם פרשנות אחרת, שלפיה אליס נותרת במצב שולי לאורך כל השהות שלה בעולם השחמט. הדרך היחידה שלה למצוא לעצמה מקום היא לעזוב אותו; להכיר בכך שהעולם הזה כבר נוצק בתבנית של לבנים מול אדומים, שכל כלי קיבל את תפקידו, ושלה אין מקום להיכנס לתוך הסדר הקיים הזה.

ברשימה זו בחנתי אם בעשור מאז הפסיקה בעניין מילר מתחיל לבצבץ בשיח על נשים בתפקידי לחימה גוף החורג ממופעי המסורתיות של הגוף הנשי. מצאתי כי מן השיח הישראלי סביב שירות נשים בצבא לא מסתמנים בינתיים מודלים של גוף נשי

148 שם, בעמ' 166-167.

149 שם, בעמ' 170. מעניין להיווכח כי מטאפורות של אכילה ורזון נפוצות בשיח על נשים בצה"ל: "נראה כי אם בסופו של דבר החיילת של שנות ה-2000 תרצה לאכול את העוגה, לשמור על שלמותה וגם לרזות, זה לא יעבוד. יש לכך מחיר. יש מחיר לרצון לזכות בשוויון הזדמנויות, יש מחיר גם לזכות הבחירה הניתנת לה – השוואת זכויות חייבת לבוא בכפיפה אחת עם השוואת חובות" (נבו ושור, לעיל הערה 10, בעמ' 22-23). ראו גם ריאיון של סרן אליס מילר עם פרישתה מצה"ל בערוץ 10 (בתכנית לונדון וקירשנבאום) מנובמבר 2005. בריאיון מדמה מילר את החוויה שלה בצבא לחווייתו של צמחוני שמוגש לו בשר כל יום בחדר האוכל. בהתחלה הוא מוציא את חתיכות הבשר מהתבשיל, אבל עם הזמן הוא כבר איננו מרגיש שהוא אוכל בשר.

150 ראו רנה ליטוין "אחרית דבר: 'לא שבויה של אף אחד'" מבעד למראה – ומה אליס מצאה שם (רנה ליטוין מתרגמת, 1999), 219, 226-230.

שאינם נעים סביב תפקידיו המסורתיים, מחד גיסא, ואינם מחקים את הגוף הגברי בניסיון לגלם אותו, מאידך גיסא.

הבחינה שלי את מופעיו של גוף החיילת בטקסטים הללו מעלה שהוא נוכח בשתי צורות חלופיות: או שהגוף נוכח בתפקידיו הנשיים המסורתיים, או שהוא בולט בהיעדרו. במילים אחרות: או שגוף האישה המשתקף בטקסטים על נשים בצה"ל הוא הגוף המיני והמוליד (זה שהוא מושא לניצול של גברים חזקים יותר בצבא, וזה שעליו מוטלת החובה להצניע את עצמו כדי לא להחטיא ולטמא גברים חסודים), או שהוא הגוף בדראג (המשתדל להידמות לגוף הגברי כדי להיחשב מקצועי, לוחם וסמכותי ולהשתלב בתפקידים חדשים בצבא).

רשימה זו לא נכתבה מתוך רצון להאדיר את גוף הלוחמת¹⁵¹, ואין ספק כי הדיון על קיומו של גוף נשי החורג מתפקידיו המסורתיים איננו יכול להתנהל בהקשר הצבאי לבדו. פטריארכליות, כך נדמה, היא אינהרנטית לצבא כמוסד. על כן הצבא איננו יכול להיות האתר הבלעדי שבו עשויים לבצבץ מופעים חדשים של הגוף הנשי למרות הצהרותיו על פתיחת אפשרויות חדשות לנשים. עם זאת בהקשר הישראלי, שבו הצבא הוא מוסד מרכזי, קשה לספק דין וחשבון על מצבן של נשים בלי לבחון את מקומן בצבא. מטרת הרשימה לא הייתה אפוא לפאר או לחגוג את חשיבות גופה של המפקדת או החיילת המקצועית והקרבית, אלא לבחון אתר מרכזי באזרחות הישראלית שבו ניתן לזהות היטב כיצד הגוף הנשי מתכונן.

כפי שהערתי במהלך הרשימה, אין זה פשוט להתוות תאוריה פוזיטיבית של הגוף הנשי בשל המשמעויות הטעונות של גוף זה בתרבות ובשל השימושים הפוליטיים הבעייתיים שנעשו באמצעות החיבור בין נשיות לגופניות. אכן, בתוך רפרטואר המשמעויות המצומצם שניתן לגוף הנשי בתרבותנו קשה לדמיין מודל גופני המצוי מחוץ לגבולות השיח שבתוכו אנו פועלים.

ובכל זאת דומני שבשיח על נשים בחברה – ועל נשים בצבא בכלל זה – ראוי להתגבר על החשש המובן מהתמקדות במישור הגופני של הווייתן של נשים. מן הניתוח שלעיל ניתן לזהות שלושה כיוונים או היבטים של עיסוק בגוף, שדיון שיאמץ אותם יבטא תפיסה הנותנת מקום ראוי יותר לגוף, בכלל, ולגוף האישה, בפרט:

1. היבט מטריאלי: התמקדות במאפיינים הפיזיולוגיים הקונקרטיים של נשים. בהקשר הצבאי למשל התאמת סרגלי המאמץ והמתקנים תוך ערעור התפיסה שלפיה שוני פיזי משמעותו יכולת נחותה והתאמה פחותה.

151 על האמביוולנטיות שבשאיפה לשלב נשים בתפקידי לחימה ראו לעיל הערה 9.

2. היבט פוליטי/ריבודי: מיפוי האופנים שבהם נשים מתאימות את עצמן מגדרית על מנת להשתלב בתפקידים הנחשבים גבריים תוך פיתוח מודעות ליחסי הכוחות שבמסגרתם מתרחשות התאמות מגדריות אלה. בהקשר הצבאי ראוי להבחין שהפלוואידיות המגדרית עוברת באופן חד-כיווני כך שנשים הן המאמצות את המאפיינים המגדריים הגבריים על מנת להשתלב בתפקידים מוערכים בצבא. על כן אין להסתפק בנחת רוח מן הגמישות של מגדר ומאפשרותן של חיילות להתהלך בדראג, אלא יש לזהות את המשמעות שיש לחד-הכיווניות של הדראג הזה.
3. היבט סימבולי: נקיטת פעולות לשינוי הייצוגים, הדימויים וההקשרים שבהם מופיע הגוף הנשי בשיח. בהקשר של נשים בצבא למשל התייחסות לנשים לא רק סביב דרישות כמו צניעות, הפרדה בין המינים, עבירות מין, אלא mainstreaming – כלילת נשים וייצוגים של נשים בהקשרים צבאיים כלליים.
- ללא שינוי דגשים כזה ניוותר עם אותו גוף נשי נוכח/נעדר שאותו מצאנו עד כה: נוכח בתפקידיו ובמופעיו המסורתיים או בדראג גברי בלבד, ונעדר מתפקידים וממופעים אחרים.